तत्त्वचिन्तामणौ

अनुमानखण्डः ।

प्रत्यक्षोपजीवकत्वात् प्रत्यक्षानन्तरं बहुवादिसम्मतत्वादुपमानात् प्रागनुमानं निरूप्यते ।

तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिस्तत्करणमनुमानं तच्च लिङ्गपरामर्शो न तु परामृश्यमाणं लिङ्गमिति वक्ष्यते ।

अथानुमानं न प्रमाणं योग्योपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याभावनिश्चयेऽप्ययोग्योपाधिशङ्कया व्यभिचारसंशयात् शतशः सहचरितयोरपि व्यभिचारोपलब्धेश्च लोके धूमादिदर्शनानन्तरं वह्न्यादिव्यवहारश्च सम्भावनामात्रात् संवादेन च प्रामाण्याभिमानादिति नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति न अप्रमाणसाधर्म्येणाप्रामाण्यसाधने दृष्टसाधर्म्यस्यानुमानत्वात् एतद्वाक्यस्य सन्दिग्धविपर्य्यस्तान्यतरं प्रत्यर्थवत्त्वात् तयोश्च परकीययोरप्रत्यक्षत्वात् अनुमानमप्रमाणमिति वाक्यस्य प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्व्याघाताच्च । अपिचानुमानाप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्याप्यप्रमाणत्वापत्तेः प्रामाण्यस्यानुमे-

यत्वात् स्वतश्च प्रामाण्यग्रहे तत्संशयानुपपत्तेः। व्याप्तिग्रहोपायश्च वक्ष्यते।

नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः न तावदव्यभिचरितत्वं तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वम् साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वं साध्यवत्प्रतियोगिकान्योऽन्याभावासामानाधिकरण्यं सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा केवलान्वयिन्यभावात्। नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वं साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं वा तदुभयमपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वं तच्च तत्र यत्किञ्चित्साध्यानधिकरणाधिकरणे धूमे चासिद्धम्।

अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र समवायितया वाच्यत्वाभावोघटएव प्रसिद्धः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य केवलान्वयित्वात्। नचैवं घटएव व्यभिचारः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदवृत्तित्वं हि व्यभिचारः न च वाच्यत्वाभावस्तादृशोघटइति चेत्तर्हि तादृशसाध्याभावसामानाधिकरण्याभावोव्याप्तिः। तथाचाप्रसिद्धिः प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदकः तद्विशिष्टज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात् अन्यथा निर्विकल्पादपि घटोनास्तीति प्रतीत्यापत्तेः गवि शशशृङ्गं नास्तीतिप्रतीतेरप्रसिद्धेः शशशृङ्गं नास्तीति च शशे शृङ्गाभावइत्यर्थः। अथ साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति साधि-

करणत्वं व्याप्तिः केवलान्वयिनि साध्यासामानाधिकरण्यं निरधिकरणे आकाशादौ प्रसिद्धमिति चेन्न साध्यासामानाधिकरण्यं हि न साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं साध्याधिकरणानधिकरणत्वं वा केवलान्वयिनि यत्किञ्चित्साध्याधिकरणानधिकरणे धूमे चाव्याप्तेः । नापि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं पर्वतीयवह्नेर्महानसीयधूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् द्रव्यत्वादेरव्याप्यवृत्त्यव्याप्यतापत्तेश्च । न च प्रतियोगिविरोधित्वं व्याप्यवृत्तित्वं वा अभावविशेषणं देयं संयोगादौ साध्ये सत्त्वादेरनैकान्तिकत्वाभावप्रसङ्गात् । न हि प्रतियोगिविरोधी संयोगादेरपरोऽत्यन्ताभावोऽस्ति अधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात् । नापि साधनवन्निष्ठान्योऽन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वं व्याप्तिः मूले वृक्षः कपिसंयोगवान्नेत्यबाधितप्रतीतेः तदन्योऽन्याभावस्यापि तत्र सत्त्वात् । नचैवं भेदाभेदः अवच्छेदकभेदेन तत् सत्त्वाभ्युपगमात् साधनवन्निष्ठान्योऽन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवद्यस्येति षष्ठ्यर्थः व्याप्यव्यापकभावानिरूपणात् साध्यसाधनयोर्व्याप्तिनिरूप्यत्वात् वह्निमत्पर्वतस्य धूमवन्महानसनिष्ठान्योऽन्याभावप्रतियोगित्वाच्च विशेषाभावकूटादेवाभावव्यवहारोपपत्तौ सामान्याभावे मानाभावात् । नापि साधनसमानाधिकरण यावद्धर्मनिरूपितवैयधिकरण्यानधिकरणसामानाधिकरण्यं साधनसमानाधिकरणस्य प्रमेयत्वादेर्वैय-

धिकरण्याप्रसिद्धेः महानसादौ समवायितया वह्निवह्नि-मतोरत्यन्तान्योऽन्याभावयोः सत्त्वात् धूमादावप्युक्तलक्षणा-भावाच्च। अथानौपाधिकः सम्बन्धोव्याप्तिः उपाधिश्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः व्यापकत्वन्तु तद्व-न्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्यभिचारे चावश्यमुपाधिः प्रतियोगित्वं न विरोधित्वं सहानवस्थाननियमलक्षणं गोत्वाश्वत्वयोरतथात्वात् अन्योऽन्याभावप्रतियोगित्वसत्त्वाच्च किन्तु यथाधिकरणाभावयोः स्वरूपविशेषः सम्बन्धः तथा प्रतियोगित्वमनुयोगित्वमपि अभावविरहात्मत्वं वेति चेत् यत्किञ्चित्साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्म्मनिषेधो न धूमादौ प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्म्मस्य सिद्ध्यसिद्धिभ्यां न निषेद्धुं शक्यः यावत्साध्यव्यापके प्रमेयत्वादौ साधनाव्या-पकत्वं यावत्साधनाव्यापके च घटत्वादौ साध्यव्यापकत्वं निषिध्यतइति चेन्न व्यधिकरणत्वात् यावत्साधनाव्यापक-मव्यापकं यत्साध्यस्य यावत्साध्यव्यापकं व्यापकं वा यस्य तत्त्वं तदिति चेन्न सोपाधेरपि तथात्वात् तथाहि साध-नस्य वह्नेरव्यापकं यावदार्द्रेन्धनन्तत् प्रत्येकमव्यापकं सा-ध्यधूमस्य द्वितीये साध्यधूमस्य व्यापकमार्द्रेन्धनं तद्व्यापकं महानसीयवह्नेः। नापि साध्यं यावद्व्यभिचारि तदव्यभि-चारित्वमनौपाधिकत्वं साध्याव्यभिचारित्वस्यैव गमकत्व-सम्भवात् तच्च दूषितम्। नापि कात्स्न्र्येन सम्बन्धोव्याप्तिः एकव्यक्तिके तदभावात् नानाव्यक्तिकेऽपि सकलधूमसम्ब-

न्धस्य प्रत्येकवह्न्यावभावात् अतएव न कार्त्स्न्येन साध्येन सम्बन्धोव्याप्तिः विषमव्याप्ते तदभावाच्च। नच यावत् साधनाश्रयाश्रितसाध्यसम्बन्धः साधनाश्रये महानसादौ सकले प्रत्येकं वह्नेराश्रितत्वाभावात्। नापि साधनसमानाधिकरणयावद्धर्म्मसमानाधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यं यावद्धर्मसामानाधिकरण्यं हि यावत्तद्धर्म्माधिकरणाधिकरणत्वं तच्चाप्रसिद्धं साधनसमानाधिकरणसकलमहानसत्वाद्यधिकरणाप्रतीतेः। नापि स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिः स्वभावजन्यत्वे तदाश्रितत्वादौ वा व्याप्यतिव्याप्तेः। नाप्यविनाभावः केवलान्वयिन्यभावात्। अथ सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः व्यभिचारिसम्बन्धस्यापि केनचित् सहव्याप्तित्वात् धूमादिव्याप्तिस्तु विशिष्यैव निर्व्वक्तव्येति तन्न लिङ्गपरामर्शविषयव्याप्तिस्वरूपनिरूपणप्रस्तावे लक्षणाभिधानस्यार्थान्तरत्वात्। नच सम्बन्धमात्रं तथा तद्बोधादनुमित्यनुत्पत्तेः। नापि व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदं सम्बन्धज्ञानेऽपि व्याप्तिपदाप्रयोगात्। केवलान्वयिनि केवलान्वयिधर्मसम्बन्धो व्यतिरेकिणि साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः एतयोरनुमितिविशेषजनकत्वं अनुमितिमात्रे पक्षधर्मतैव प्रयोजिका। नचातिप्रसङ्गः विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्य्यजनकत्वनियमादिति केचित् तदपि न साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य धूमेऽसत्त्वात् वह्निमत्पर्व्वतान्यस्मिन् धूमसत्त्वात्। नच सकलसाध्यवदन्यावृत्तित्वं वह्नि-

मतां प्रत्येकं तथात्वात् सर्व्वत्र लक्षणे साध्यत्वसाधनत्व-तदभिमतत्वानां व्याप्तिनिरूप्यत्वेनात्माश्रयः साध्यत्वं हि न सिद्धिकर्मत्वं सिषाधयिषाविषयत्वं वा महानसीयवह्नौ तदभावात्। नच सामान्यतो व्याप्त्यवगमोऽस्त्येव परस्य कथमन्यथा दूषणे नासाधकतां साधयेदिति वाच्यं स्वार्थानुमानोपयोगिव्याप्तिस्वरूपनिरूपणं विना कथायामप्रवेश्यादिति।

अत्रोच्यते। प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः अन्यनिष्ठवह्नेर्धूमवत्पर्वतवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि तत्प्रतियोगिता न वह्नित्वेनावच्छिद्यते धूमवति वह्निर्नास्तीत्यप्रतीतेः सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः पृथगेव अन्यथा सकलप्रसिद्धरूपाभावे प्रसिद्धरूपवदन्यत्वे चावगते वायौ रूपं न वा वायूरूपवान्नवेति संशयो न स्यात् विशेषाभावकूटस्य निश्चितत्वात्।

यद्वा प्रतियोगिव्यधिकरणस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यं यत्समानाधिकरणान्योऽन्याभावप्रतियोगि यद्वन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं वा स्वसमानाधिकरणान्योऽन्याभावाप्रतियोगियद्वत्त्वं वा। अन्यवृत्तिवह्नितद्वतोरन्यवृत्तिधूमवन्निष्ठात्यन्ताभावान्योऽन्याभावप्रतियोगित्वात् व्यधिकरणवह्निधूमयोर्न-

व्याप्तिः किन्तु तत्तद्धूमस्य समानाधिकरणतत्तद्वह्निना। नचैवं धूममात्रे न व्याप्तिरिति वाच्यं सर्व्वधूमव्यक्तेस्तथात्वेन धूममात्रस्य व्याप्यत्वात् धूमसम्बन्धिवह्निस्तद्व्याप्यएव युगपदुत्पन्नविनष्टयोश्च व्याप्तिरेव कर्म्मणि च संयोगाभावः प्रतियोग्यसमानाधिकरणः। यद्वा प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वमत्यन्ताभावविशेषणं कर्म्मणि च संयोगाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव। नचान्योऽन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वम् अभेदस्याबाधितप्रत्यभिज्ञानात्। व्याप्यव्यापकभावाज्ञानेऽपि वस्तुसतस्तथात्वेनाज्ञायमानस्य सम्बन्धत्वेनैव भातस्य षष्ठ्यर्थत्वं नचैवमननुगमो दोषाय कस्य का व्याप्तिरित्यननुगतस्यैव लक्ष्यत्वात्। अथ धूमवति वह्निर्ह्रदो नस्तः धूमवान् वह्निमद्ध्रदो न भवतीति प्रतीतेर्व्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकौ वह्निवह्निमतोरत्यन्तान्योऽन्याभावौ धूमवति विद्येते इति कथमेते लक्षणे इतिचेन्न तादृशाभावानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा तत्र तदुभयं प्रतियोगि न वह्निवह्निमन्तौ। अथवानौपाधिकत्वं व्याप्तिः तच्च यावत्स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यत् तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरणं यत् तेन समं सामानाधिकरण्यम्। नह्येवं सोपाधिः तत्र साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिन आर्द्रेन्धनवत्त्वादेरुपाधेर्योऽत्यन्ताभावस्तेन समं साध्यस्य धूमादेः सामानाधिकरण्याभावात् उपाधेः साध्यव्या-

पकत्वात् एतदेव यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं गीयते। यद्वा यावद्यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिप्रतियोगिकात्यन्ताभावासामानाधिकरण्यं यस्य तस्य तदेवानौपाधिकत्वं सोपाधौ तु साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिनउपाधेर्यो ऽत्यन्ताभावस्तेन समं हेतोः सामानाधिकरण्यम् उपाधेः साधनाव्यापकत्वात्। यद्वा यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिः। तथाहि धूमस्य वह्निसम्बन्धित्वे धूमत्वमवच्छेदकं धूममात्रस्य वह्निसम्बन्धित्वात् वह्नेस्तु धूमसम्बन्धेन वह्नित्वमनच्छेदकं धूमासम्बन्धिनि गतत्वात् नह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकं संयोगादौ तथात्वादर्शनात् किन्तु वह्नावार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वं धूमसम्बन्धितावच्छेदकं तादृशश्च व्याप्यमेव। अथवा यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नं यस्य स्वरूपं तत्तस्य व्याप्यं वह्निसामानाधिकरण्यं हि धूमे धूमत्वेनावच्छिद्यते सोपाधौ तूपाधिना। अतएव साधनतावच्छेदकभिन्नेन येन साधनताभिमते साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यते स एव तत्र साधने विशेषणमुपाधिरिति वदन्ति। अतएव च साधनाव्यापकत्वे सति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं लक्षणं ध्रुवं व्यभिचारिणि साधने एकत्र साध्यतदभावयोर्विरोधेनावच्छेदकभेदं विना तदुभयसम्बन्धाभावादवश्यं साध्यसम्बन्धितावच्छेदकमस्ति तदेव च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं साधनाव्यापकं तत्रोपाधिः अतएव 'व्यभिचारे चावश्यमुपा-

धिरिति सङ्गच्छते अन्यथा व्यभिचारादेव तत्रागमकत्वेन व्यभिचारित्वेन न तदनुमानमप्रयोजकत्वात् अतएव च तस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपलक्षणा व्याप्तिः साधनताभिमते च काश्मीति स्फटिके जवाकुसुमवदुपाधिरसावुच्यते लक्षणन्तु साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वे सति साधना व्यापकत्वं विषमव्याप्तस्तु नोपाधिपदवाच्यः प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् दूषकता च तस्य व्यभिचारोन्नायकतया नच व्यभिचारोन्नायकत्वमेवोपाधित्वं अप्रयोजकसाध्यव्यापकव्यभिचारिणोरप्युपाधित्वापत्तेरिति ।

सेयं व्याप्तिर्न भूयोदर्शनगम्या दर्शनानां प्रत्येकमहेतुत्वात् आशुविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकाभावात् नच तावद्दर्शनजन्यसंस्कारा इन्द्रियसहकृता व्याप्तिधीहेतवः प्रत्यभिज्ञायामिन्द्रियस्य तथात्वकल्पनादितिवाच्यं समानविषये स्मरणे प्रत्यभिज्ञाने च संस्कारोहेतुरतः कथं संस्कारेण व्याप्तिज्ञानं जन्येत अन्यथातिप्रसङ्गः । किञ्च सम्बन्धभूयो दर्शनं भूयःसु स्थानेषु दर्शनं भूयसां वा दर्शनं भूयांसि वा दर्शनानि न तथा एकत्र रूपरसयोर्द्रव्यत्वघटत्वयोश्च व्याप्तिग्रहात् एकत्रैव धारावाहिके तद्धीप्रसङ्गात् भूयस्त्वस्य त्रिचतुरादित्वेनाननुगमाच्च । अपि च पार्थिवत्वलौहलेख्यत्वादौ शतशो दर्शनेऽपि व्याप्त्यग्रहात् तर्कसहकृतं तथेति चेत्तर्हि सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनसहकृतः स एव व्याप्तिग्राहकोऽस्तु आवश्यकत्वात् किं भूयोदर्शनेन नच तेन

विना तर्क एव नावतरति प्रथमदर्शने व्युत्पन्नस्य तर्कसम्भ- वात् नचैवमेवास्तु तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनानवस्थानात् जातमात्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिहेत्वनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानं तर्कं विनैवातोनानवस्थेति चेत्तर्हि व्यभिचारात् सोऽपि नव्याप्तिग्रहे हेतुः नचैतद्बुद्धाववान्तरजातिरस्ति सामान्य- प्रत्यासत्त्या सर्व्वोपसंहारादविनाभावग्रहः सामान्यरूपता च सकृद्दर्शनगम्येतिभूयोदर्शनापेक्षेति चेन्न सामान्यस्य हि प्रत्यासत्तित्वं लाघवात् नतु सामान्यतया ज्ञातस्य तदन- भ्युपगमाच्च। नच काकतालीयत्वादिशङ्काव्युदासार्थं द्विती- यादिदर्शनापेक्षेति वाच्यं द्वितीयादिदर्शनेऽपि शङ्कातादव- स्थ्यात्। नत्वनौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञाने हेतुः तद्दे- शकालतत्रावस्थितघटादीनामुपाधित्वशङ्कानिरासः कस्य- चित् साधनव्यापकत्वज्ञानेन कस्यचित् साध्याव्यापकत्व- ज्ञानेन स्यात् तच्च भूयोदर्शनं विना नावतरतीति चेन्न अयोग्योपाधिव्यतिरेकस्यानुमानाधीनज्ञानत्वेनानवस्थापा- तात्। अथ साध्यसाधनसहचरितधर्म्मान्तराणामुपा- धित्वसंशये न व्याप्तिग्रहः अतस्तेषामनुपाधित्वज्ञानं भूयो दर्शनाधीनसाध्याव्यापकत्वज्ञाने सतीत्येतदर्थं भूयोदर्शना- पेक्षा अतएव यावता दर्शनेन तन्निश्चयस्तावद्भूयोदर्शनं हेतुरिति न वारसंख्यानियमो न वाऽननुगमः यद्यपि चान्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वसंशयो नान्यव्या- प्तिग्रहप्रतिबन्धकस्तथापि तदाहितव्यभिचारसंशयः प्रति-

बन्धक इति तद्विधूननमावश्यकमिति चेन्न अयोग्योपाधि संशयाधीनव्यभिचारसंशयस्य तथाप्यनुच्छेदात् स च न भूयोदर्शनान्नाप्यनुमानादित्युक्तम्। अपि च भूयोदर्शनाहितसंस्कारो न वह्निरिन्द्रियसहकारी तद्व्यापारं विनापि च सहचारादिज्ञानवतो व्याप्तिग्रहात् नापि मनस इन्द्रियादिवद्भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्य तज्जन्यस्मरणस्य वा प्रमाणान्तरत्वापत्तेः तस्मात् परिशेषेण सकृद्दर्शनगम्या सा तथा ह्युपाध्यभावो व्याप्तिः अभावश्च केवलाधिकरणं तत्कालसम्बन्धो वा स्वप्रकाशरूपं तज्ज्ञानं वा तच्च प्रथमदर्शनेनावगतमेव चक्षुरादिना न चाधिकस्तदभावोऽस्ति न च प्रतियोगिज्ञानमधिकरणादिज्ञानजनकं येनोपाधिज्ञानं विना तन्नस्यात् एवमुपाध्यभावे ज्ञाते किञ्चिन्न ज्ञातुमवशिष्यते उपाध्यभावव्यवहारस्तु तद्धि यमपेक्षते दीर्घत्वादिव्यवहार इवावधिज्ञानं नचैवं रासभसम्बन्धतुल्यवह्निधूमसम्बन्धज्ञानादेवानुमितिः स्यादिति वाच्यम् उपाधिस्मरणे सत्युपाधितद्व्याप्येतरसकलतदुपलम्भकसमवधाने चोपाध्यनुपलम्भसहितस्य केवलाधिकरणज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात् व्यवहारहेतुत्वाच्च। नन्वेवं प्रथमदर्शनेन व्याप्तिनिश्चयाद्विशेषदर्शने सति रासभादिसंशयवत् तत्संशयो न स्यादिति चेत् व्याप्तिज्ञानानन्तरं किं विद्यमान एवोपाधिर्म्मयोपाधित्वेन न ज्ञात इतिशङ्कया गृहीतव्याप्तावपि संशयः अतस्तत्र भूयोदर्शनेनोपाधिनिरासद्वारा व्याप्यभावशङ्कापनीयते।

यद्वा ज्ञानप्रामाण्यसंशयाद्व्याप्तिसंशयः यथा घटज्ञानसामग्र्यां सत्यां घटज्ञाने सति तत् प्रामाण्यसंशयाहितस्तत् संशयो न त्वग्रिमसंशयानुरोधेन तत्र घटज्ञानमेव न वृत्तमिति कल्प्यते तथेहाप्युपाध्यभावस्य व्याप्तित्वात् तस्य च केवलाधिकरणरूपस्य प्रथमदर्शनेऽपि निश्चितत्वात् व्याप्तिग्राहकान्तरस्याभावाच्च परिशेषेण सकृद्दर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वात् तन्निश्चये प्रामाण्यसंशयादेव तत् संशयः। नचैवं रासभेऽपि प्रथमं व्याप्तिपरिच्छेदः स्यादिति वाच्यं तत्र व्याप्तेरभावात् प्रत्यक्षज्ञाने विषयस्य हेतुत्वात् क्वचिदसंसर्गाग्रहात् तथाव्यवहारो दोषमाहात्म्यात् नचात्रापि तथारोपे सति निमित्तानुसरणं नतु निमित्तमस्तीत्यारोप इत्यभ्युपगमात्। केचित्तु साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं साधनवन्निष्ठान्योऽन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वं वा व्याप्तिस्तदुभयमपि योग्यं प्रत्यक्षेण वह्निधूमसम्बन्धानुभवेन प्रथममवगतमेव। महानसे योऽत्यन्ताभावोऽन्योऽन्याभावोवावगतस्तस्य प्रतियोगी न वह्निर्न वा वह्निमानित्यनुभवात् रासभे तथावगमेऽप्यग्रे स बाध्यतइति तन्न एवं हि तद्वह्नितद्धूमयोरेव व्याप्तिः स्यात् नतु धूमत्ववह्नित्वावच्छेदेन नच तदनुमानोपयोगिवह्नित्वं वह्निमत्त्वं वा न प्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रथमतो ज्ञातुमशक्यमेवेतिमैवं प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकोवा साधनत्वाभिमतेन समं प्रकृतसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकं

विशेषणं वोपाधिः उभयथापि तदभावो न व्याप्तिः सिद्धा-सिद्धिभ्यां तन्निषेधानुपपत्तेः किन्तु यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारि साध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं तस्य च प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वात् । किञ्च न वस्तुगत्या व्याप्तेर्ज्ञानं हेतुः किन्तु व्याप्तित्वेन तच्च उपाध्यभावत्वं नच उपाधेरज्ञाने तद-भावत्वेन ज्ञानं सम्भवति विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्य नच नियमतः प्रथममुपाधिधीरस्ति । यच्चोक्तं प्रतियोगिज्ञानं व्यवहारहेतुः नाभावज्ञानइत्यस्तु तावदेवं तथापि तदभावो मा व्यवहारि उपाध्यभावज्ञानाधीनानुमितिः स्यादेव उपाधिज्ञानं विनापि नचैवं । वस्तुतस्तु विशेषादर्शने सह-चारादिसाधारणधर्म्मदर्शनाद्व्यभिचारसंशयात् प्रथमदर्श-नेन न व्याप्तिनिश्चयः । अथ व्यभिचारसंशयो नाव्यभिचा-रनिश्चयप्रतिबन्धकः ग्राह्यसंशयस्य निश्चयाप्रतिबन्धकत्वात् अन्यथा संशयोत्तरं क्वापि निश्चयो न स्यादिति चेन्न व्यभि-चारसंशयः प्रतिबन्धक इति ब्रूमः किन्तु विशेषादर्शने सति सहचारादिसाधारणधर्म्मदर्शनात् संशयः स्यात् नतु संश-यसामग्रीतोनिश्चय इति । किञ्च यद्धीसामग्री यत्र प्रतिब-न्धिका विशेषादर्शने तत्र तद्धीरपीति व्यभिचारसंशयोऽपि प्रतिबन्धकः एवं भूयोदर्शनमपि संशायकं तर्कस्त्वनवस्थाग्रस्त एवेति कथं व्याप्तिग्रहः ।

अत्रोच्यते व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतं सहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकं ज्ञानं निश्चयः शङ्का च सा च क्वचिदुपाधि-

सन्देहात् क्वचिद्विशेषादर्शनसहितसाधारणधर्म्मदर्शनात् तद्विरहस्य क्वचिद्विपक्षबाधकतर्कात् क्वचित् स्वतः सिद्धएव तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनानवस्थेति चेत् न यावदाशङ्कं तर्कानुसरणात् यत्र च व्याघातेन शङ्कैव नावतरति तत्र तर्कं विनैव व्याप्तिग्रहः तथाहि धूमो यदि वह्निसमव-हिताजन्यत्वे सति वह्निसमवहिताजन्यः स्यान्नोत्पन्नः स्यादित्यत्र किं धूमोऽवह्नेरेव भविष्यति क्वचिद्वह्निं वि-नापि भविष्यति अहेतुकएव वोत्पत्स्यत इति शङ्का स्यात् सर्व्वत्र स्वक्रियाव्याघातः स्यात् यदि हि गृहीतान्वय-व्यतिरेकं हेतुं विना कार्य्योत्पत्तिं शङ्केत तदा स्वयमेव धूमार्थं वह्नेः तृप्त्यर्थं भोजनस्य परप्रतिपत्त्यर्थं शब्दस्य चोपादानं नियमतः कथं कुर्य्यात् तेन विनापि तत्सम्भवात् तस्मात्तत्तदुपादानमेव तादृशशङ्का प्रतिबन्धकं शङ्कायां न नियतोपादानं नियतोपादाने च न शङ्का तदिदमुक्तं तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातो न भवतीति नहि सम्भवति स्वयं वह्न्यादिकं धूमादिकार्य्यार्थं नियमत उपादत्ते तत् कारणं तन्नेत्याशङ्क्यते चेति एतेन व्याघातो विरोधः सच सहानवस्थाननियमइति तत्राप्य-नवस्थेति निरस्तं स्वक्रियायाएवशङ्काप्रतिबन्धकत्वात् अत-एव व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम् । व्या-घातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतइतिखण्डनकारम-तमप्यपास्तम् । नहि व्याघातः शङ्काश्रितः किन्तु स्वक्रियैव

शङ्काप्रतिबन्धिकेति न वा विशेषदर्शनात् क्वचित् शङ्का-निवृत्तिरेवं स्यात् न चैतादृशतर्कावतारो भयोदर्शनं विनेति भूयोदर्शनादरः ननु स स्वतएव प्रयोजकः अतएव न तदाहित संस्कारो न मानान्तरं तर्कस्याप्रमात्वात् तच्च प्रत्यक्षव्याप्तिज्ञाने हेतुः तदभावेऽपि शब्दानुमानाभ्यां तद्ग्रहात् । ननु सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनवद्व्यभिचार-शङ्काविरहानुकूलतर्कयोर्ज्ञानं व्यभिचारिसाधारणमिति न ततोऽपि व्याप्तिनिश्चय इति चेन्न स्वरूपसतोरेव तयोर्व्याप्तिग्राहकत्वात् सत्तर्काद्व्याप्तिप्रमा तदाभासात्तदप्रमा विशेषदर्शनसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां पुरुषज्ञानमिव । अपरे तु यत्र तर्के व्याप्त्यनुभवोमूलं तत्र तर्कान्तरापेक्षा यत्र तु व्याप्तिस्मरणं हेतुः तत्र न तर्कान्तरापेक्षेति नानवस्था अस्ति च जातमात्राणामिष्टानिष्टसाधनतानुमितिहेतुव्याप्तिस्मरणं तदानीं व्याप्त्यनुभावकाभावात् तन्मूलानुभवमूलाचाग्रेऽपि व्याप्तिस्मरणपरम्परेति । यत्त्वनादिसिद्धकार्य्यकारणभावविरोधादिमूलाः केचित्तर्का इति तन्न तत्र प्रमाणानुयोगेऽनुमानएव पर्य्यवसानात् । नच व्याप्तिग्रहान्यथानुपपत्त्यैव तर्कस्यानादिसिद्धव्याप्तिकत्वज्ञानमिति वाच्यम् अनुपपत्तेरप्यनुमानत्वात् । अन्ये तु विपक्षबाधक तर्कादनौपाधिकत्वग्रहएव तदधीनो व्याप्तिग्रह इति तदपि न तर्कस्याप्रमाणत्वात् । व्यभिचारादिशङ्कानिरासद्वारा प्रत्यक्षादिसहकारी स इति चेन्न अनवस्थाभयेन तर्कं

विना व्याघातात् यत्र शङ्काविरहस्तत्र व्याप्तिग्रहे तर्कस्य व्यभिचारात्। यत्तु योग्यानामुपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याभावग्रहः अयोग्यानान्तु साध्याव्यापकत्वसाधनव्यापकत्वसाधनादभावग्रह इत्यनौपाधिकत्वं सुग्रहमिति तत्तुच्छम् अनुमानेन तत्साधनेऽनवस्थानात् प्रमाणान्तरस्याभावात्। ये चानुकूलतर्कं विनैव सहचारादिदर्शनमात्रेण व्याप्तिग्रहं वदन्ति तेषां पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकत्वग्रहेऽनुमानमात्रमुच्छिद्येत अनुमानमात्रोच्छेदकत्वादेव पक्षेतरोनोपाधिरिति चेत् भ्रान्तोऽसि नहि वयमुपाधित्वेन तस्य दोषत्वमाचक्ष्महे साध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकात् पक्षे साध्यव्यावर्त्तकतया व्यापकव्यतिरेके व्याप्यव्यतिरेकस्य वज्रलेपात्त्व अपि च करवह्निसंयोगः शक्त्यतिरिक्तातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वादित्यत्राप्रयोजकत्वान्न साधकं तत्र व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वे किमप्रयोजकं नाम तस्माद्विपक्षबाधकतर्काभावान्न तत्र व्याप्तिग्रह इत्यप्रयोजकत्वमिति।

उक्तव्याप्तिप्रकारेष्वन्योऽन्याभावगर्भैव व्याप्तिरनुमितिहेतुर्लाघवात् अतोनाननुगमः। अनौपाधिकत्वं तल्लक्षणं नन्वेवमुपाधिरसिद्ध्युपजीव्यत्वेन व्यभिचारवत् हेत्वाभासान्तरं स्यात् नतु व्याप्यभावत्वेनासिद्धिरिति चेत् तज्ज्ञानमुपजीव्यमपि न स्वतोदूषकं नान्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यस्य साध्यव्याप्यत्वज्ञाने प्रतिबन्धकमतिप्रसक्तेः व्यभिचाराज्ज्ञानस्य तद्धेतुत्वात् तद्धीस्तथा नचा-

नौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञाने हेतुरित्युक्तम् । तथाच व्यभिचारज्ञानद्वारा सदूषकः एवञ्च परमुखनिरीक्षकतयासिद्ध-साधनवन्न पृथक् नचैवमव्यभिचारस्य व्याप्तित्वे व्यभिचारस्तदभावत्वेनासिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । साध्याभाववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारः तदभावश्च नाव्यभिचारः केवलान्वयिन्यभावात् । किन्तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं न चानयोः परस्परविरहत्व-मिति ।

व्याप्तिग्रहश्च सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलधूमादि-विषयकः कथमन्यथा पर्व्वतीयधूमे व्याप्त्यग्रहे तस्मादनुमितिः सा चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतातिरिक्तैव वा तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तदिन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वेनानागतादौ संयोगादेरभावादिति वदन्ति तदपरे न मन्यन्ते तथाहि धूमत्वावच्छिन्ना व्याप्तिः सन्निकृष्टधूमविषये धूमत्वेन प्रत्यक्षेण ज्ञायते ततः स्मृता सा तृतीयलिङ्गपरामर्शे पक्षनिष्ठधूमवृत्तितया ज्ञायते ततोऽनुमितिः तदनभ्युपगमेऽपि सन्निकृष्टधूमविषये धूमत्वेन धूमो वह्निव्याप्य इत्यनुभवस्तथैव व्याप्तिस्मरणं ततो धूमवानयमिति व्याप्तिस्मृतिप्रकारेण धूमत्वेन पक्षवृत्ति-धूमज्ञानादनुमितिः व्याप्त्यनुभवतत्स्मरणपक्षधर्मताज्ञानानामेकप्रकारकत्वेनानुमितिहेतुत्वात् । गवादिपदेष्वपि शक्त्यनुभवतत्स्मरणवाक्यार्थानुभवानामेकप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भाव इत्यपूर्व्वं वक्ष्यते तत्र योग्यतादिबलादपूर्व्व-

व्याप्तिलाभोऽनुमाने तु पक्षधर्मताबलात् धूमो वह्निव्याप्य इत्यनुभवो नतु सर्व्वो धूमो वह्निव्याप्य इति येन सर्वभानार्थं तत्स्वीकारः ।

अथ वह्निमानयमित्यनुमितिर्विशेषणज्ञानसाध्या विशिष्टज्ञानत्वादिति पर्वतीयवह्निभानार्थं तत्कल्पने धूमेऽपि तथा क्वचिद्धूमस्यापि व्यापकत्वादिति चेन्न विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वेन हेतुत्वात् तच्च दृष्टमेव नतु विशेषणज्ञानमपि तथा गौरवात् गौरयमिति विशिष्टज्ञाने युगपद्विशेष्ये विशेषणे सन्निकर्ष एव कारणं नतु निर्विकल्पकं मानाभावात् विशिष्टज्ञानत्वमेव मानमिति चेन्न दृष्टान्ताभावात् दण्डी पुरुष इत्यत्र विशेषणधीजन्यत्वानभ्युपगमात् विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वात् अपि च प्रमेयत्वेन व्याप्तिं परिच्छिन्दन् सर्वज्ञः स्यात् तथा च परकीयज्ञानविषये घटत्वं नवेति संशयो न स्यात् प्रमेयत्वेन तदन्यतरनिश्चयात् । प्रमेयत्वेन घटं जानात्येव घटत्वं तस्य न जानाति इति चेन्न तत् किं घटत्वं न प्रमेयं येन तन्न जानीयात् सकलघटवृत्तिधर्मस्य प्रमेयत्वेन तद्ज्ञानासम्भवात् ।

उच्यते यदि सामान्यलक्षणा नास्ति तदानुकूलतर्कादिकं विना धूमादौ व्यभिचारसंशयो न स्यात् प्रसिद्धधूमे वह्निसम्बन्धावगमात् कालान्तरीयदेशान्तरीयधूमस्य मानाभावेनाज्ञानात् सामान्येन तु सकलधूमोपस्थितौ धमा-

न्तरे विशेषादर्शनेन संशयो युज्यते। यत्तु पाकादौ चिकीर्षा सुखादौ इच्छा न स्यात् सिद्धे इच्छाविरहात् असिद्धस्याज्ञानात् तस्मात् सुखत्वादिना ज्ञातेषु सर्वेषु सिद्धं विहायासिद्धे इच्छा भवतीत्यभ्युपेयं तन्न असिद्धस्याज्ञानेऽपि सिद्धगोचरज्ञानादेव इच्छाप्रवृत्तिस्वाभाव्यादसिद्धे तयोरुत्पत्तेः न चातिप्रसङ्गः समानप्रकारकत्वेन ज्ञानेच्छाकृतीनां कार्य्यकारणभावात् नतु समानविषयत्वेनापि क्वचिदप्यकल्पनात् समानविषयकत्वे सत्यपि समान प्रकारकज्ञानाभावेनेच्छाकृत्योरभावात् तस्यावश्यकत्वेन गौरवाच्चेति परसिद्धान्तात्। नच सर्वज्ञत्वे संशयो न स्यादिति दोषः घटः स इति घटत्वप्रकारकं हि ज्ञानं संशयविरोधि तच्च न वृत्तं स्वसामग्रीविरहात् अतो घटत्वादि सकलविशेषज्ञानेऽपि स घटो न वेति संशयइति।

उपाधिज्ञानाद्व्यभिचारज्ञाने सति न व्याप्तिनिश्चयइत्युपाधिर्निरूप्यते।

तत्रोपाधिः साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमताव्यापकः अनौपाधिकत्वज्ञानञ्च न व्याप्तिज्ञाने हेतुरतो व्यापकत्वादिज्ञानेनान्योऽन्याश्रयः। यद्वा व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तत्प्रतियोगित्वञ्चाव्यापकत्वं प्रतियोगित्वञ्च तदधिकरणानधिकरणत्वमिति वदन्ति तन्न साधनपक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तेः नच तयोरनुपाधित्वं दूषकताबीजसाम्यात् मित्रातनयत्वेन

श्यामत्वसाधने शाकपाकजत्वस्य प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वेन वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च शास्त्रे प्रयोजकत्वेनोपाधित्वस्वीकाराच्चेति पक्षेतरेऽतिव्याप्तिश्च नच व्यतिरेके पर्वतेतरान्यत्वादित्यत्र इतरान्यत्वस्यासिद्धिवारणार्थं पर्वतपदं विशेषणमिति व्यतिरेके व्यर्थविशेषणत्वान्न स उपाधिः बाधोन्नीतस्याप्यनुपाधितापत्तेः न चेष्टापत्तिः इतरान्यत्वस्याप्रसिद्ध्या विशेषणं विना व्याप्यग्रहेण तत्सार्थकत्वात्। वस्तुगत्या साध्यव्यापकः पक्षेतर उपाधिरिति चेत् अस्तु तथा तथापि पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकताग्रहादुपाधेर्दूषकत्वं तच्च तत्राप्यस्ति अन्यथा पक्षे साध्यसन्देहादनुपाधित्वे उपाधिमात्रमुच्छिद्येत विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वं विशेषणं तेन बाधोन्नीतपक्षेतरस्य परिग्रहः तत्र पक्षस्यैव विपक्षत्वात् नतु पर्वतेतरत्वादेरिति चेन्न नहि वस्तुविपक्षव्यावर्तकविशेषणशून्यं सर्वत्र प्रमेयत्वादेः सत्त्वात्तत्रोपात्तेति विशेषणे सिद्धासिद्धिव्याघातः तथापि च साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे तत्र स्त इति तद्व्यावृत्त्या पक्षे साध्यव्यावृत्तिरतो हेतोर्व्यभिचार एव व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति पक्षेतरएव तत्रोपाधिः स्यात् तावन्मात्रस्यैव दूषकत्वाच्च व्यर्थं विशेषणम्। अतएवानुमानमात्रोच्छेदकतया जातित्वान्न पक्षेतरउपाधिरित्यपास्तं दूषणसमर्थत्वेन जातित्वाभावात् एतेन पक्षेतरव्यावृत्त्यर्थं प्रकारान्तरमपि निरस्तम् उपाधित्वाभावेऽपि दूषणसमर्थ-

त्वात्। अथोपाधिः स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणं पक्षेतरत्वव्यतिरेकश्च न साध्याभावसाधकोऽसाधारण-त्वात् ननु व्यभिचारोन्नायकतया दूषणं यथाहि साध्यव्याप-कोपाध्यव्याप्यतया हेतोः साध्याव्याप्यत्वं तथा साध्यव्याप्य-हेत्वव्यापकतयोपाधेर्न साध्यव्यापकत्वमपि सिध्येत् व्याप्ति-ग्राहकस्योभयत्रापि साम्येन विनिगमकविरहात् तस्माद्यथा साध्यव्याप्येन हेतुना साध्यं साधनीयं तथा साध्यव्यापको-पाधिव्यावृत्त्या साध्याभावोऽपि साधनीयो व्याप्तिग्रहतौल्या-दिति दूषकतावीजं सोऽयं सत्प्रतिपक्ष एवेति मैवं एवं हि सत्प्रतिपक्षउपाध्युद्भावनं न स्यात् सत्प्रतिपक्षान्तरवत् किञ्चैवं बाधोन्नीतोऽपि पक्षेतरो नोपाधिः स्यात् व्यति-रेकेऽसाधारण्यात्। ननु बाधे नोपाधिनियमः धूमेन ह्रदे वह्निसाधने तदभावात् ननु हेतुमति पक्षे बाधे पक्षेतरो-पाधिनियमः प्रत्यक्षे वह्नौ कृतकत्वेनानुष्णत्वे साध्येऽतेज-स्त्वादेरुपाधित्वसम्भवादिति चेत् न तेजोमात्र पक्षत्वे-ऽतेजस्त्वं विनान्यस्य उपाधेरभावात् किञ्च पर्वतावयववृत्त्य-न्यत्वं पर्वतेतरद्रव्यत्वं ह्रदपर्वतसंयोगानाधारत्वं ह्रदपर्वता-न्यत्वादिकमुपाधिः स्यादेवव्यतिरेकेऽसाधारण्याभावात् व्य-तिरेकिणा सत्प्रतिपक्षसम्भवाच्च न चासाधारण्यं तस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषत्वात् तस्मादुभयोरपि व्याप्ति-ग्राहकसाम्ये विरोधान्न व्याप्तिनिश्चयः किन्तूभयत्र व्यभि-चारसंशयः तथाच व्यभिचारसंशयाधायकत्वेनोपाधेर्दूषकत्वं

तच्च पक्षेतरेऽप्यस्ति तदुक्तमुपाधेरेव व्यभिचारशङ्केति। भवतु वोक्तन्यायेन सकलानुमानभङ्गभिया पक्षेतरोऽनुपाधिः तथापि लक्षणमतिव्यापकम्। नापि साध्यसमव्याप्तत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं दूषकताबीजस्य व्यभिचारोन्नयनस्य सत्प्रतिपक्षस्य वा साम्येन विषमव्याप्तस्याप्युपाधित्वात् तथा दूषकतायां साध्यव्याप्यत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च। अथ साध्यप्रयोजको धर्म्म उपाधिः प्रयोजकत्वञ्च न न्यूनाधिकदेशवृत्तेः तस्मिन् सत्यभवतस्तेन विनापि भवत स्तदप्रयोजकत्वात् अन्यथा पक्षेतरस्याप्युपाधित्वप्रसङ्ग इति चेत् न दूषणौपयिकं हि प्रयोजकत्वमिह विवक्षितं तच्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमेवेति तदेव प्रयोजकं नत्वधिकं व्यर्थत्वात्। अथोपाधिः स उच्यते यद्धर्म्मोऽन्यत्र प्रतिबिम्बते यथा जवाकुसुमं स्फटिकलौहित्ये उपाधिः तथा चोपाधिवृत्तिव्याप्यत्वं हेतुत्वाभिमते चकास्ति तेनासावुपाधिः नच व्याप्यत्वमात्रेण दूषकत्वमिति साध्यव्यापकतापीष्यते तथाच समव्याप्त एवोपाधिरिति चेत् तत् किं विषमव्याप्तस्य दूषकताबीजाभावान्नोपाधिशब्दवाच्यत्वं तथात्वेऽप्युपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्वा नाद्यः तस्यापि व्यभिचाराद्युन्नायकत्वात् नापरः नहि लोके समव्याप्त एवान्यत्र स्वधर्म्मप्रतिबिम्बजनक एवोपाधिपदप्रयोगः लाभाद्युपाधिना कृतमित्यादौ लाभादावुपाधिपदप्रयोगात्। किञ्च न शास्त्रे लौकिकव्यवहारार्थमुपाधिव्युत्पादनं किन्त्वनुमान-

दूषणार्थं तत्र साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमात्रमिति शास्त्रे तत्रैवोपाधिपदप्रयोगः । अन्ये तु यदभावोव्यभिचारविरोधी स उपाधिः नच विषमव्याप्तस्याभावोव्यभिचारं विरुणद्धि तस्याभावेऽपि व्यभिचारात् अस्ति ह्यनित्यत्वव्यापकं प्रमेयत्वं तद्व्याप्यञ्च गुणत्वं न चानित्यत्वगुणत्वयोर्व्याप्तिरस्ति समव्याप्तिकस्य च व्यतिरेकस्तथा नहि साध्यव्यापकव्याप्यीभूतस्य व्याप्यं यत्तत् साध्यं व्यभिचरतिव्यभिचारे चान्ततः साध्यमेवोपाधिः अभेदेऽपि व्याप्यव्यापकत्वात् साधनाव्यापकत्वादिति स्वीचक्रुस्तन्न तवापि ह्यव्यभिचारे साध्यव्याप्यव्याप्यत्वं तन्त्रमावश्यकत्वाल्लाघवाच्च न साध्यव्यापकव्याप्यत्वमपि भवतैव व्यभिचारस्य दर्शितत्वात् नच साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमेवानौपाधिकत्वं साध्यव्याप्यमित्यत्रापि ह्यनौपाधिकत्वं तदेव वाच्यं तथा चानवस्थेति अनौपाधिकत्वे च व्याप्तिलक्षणे यावदिति पदं साध्यव्यापके विशेषणं दत्तमेव किञ्च यस्मिन् सत्यनुमितिर्न भवति तदेव तत्र दूषणं नतु यद्व्यतिरेके भवत्येवेत्येतद्गर्भं विरुद्धत्वादेरप्यदोषत्वापत्तेः नापि पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापनात् । शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रावणत्वस्योपाधित्वापत्तेश्च शब्दधर्मगुणत्वावच्छिन्नाभिधेयत्वं यत्र रूपादौ तत्राश्रावणत्वं व्यापकं पक्षे प्रमेयत्वस्य साधनस्याव्यापकं हि तत् । आर्द्रेन्धनवत्त्वादावुपाधौ पक्षनियत

तादृशधर्म्माभावाच्च। अथ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः तेन ध्वंसस्य जन्यत्वेन ध्वंस-प्रतियोगित्वे साध्ये साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वमुपाधिः श्यामत्वे शाकपाकजत्वमुपाधिरिति तन्न पक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापनात् जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र रसवत्त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकपृथिवीत्वस्योपाधित्वप्रसङ्गात् सोपाधित्वादसाधकमित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वे साधनावच्छिन्नेत्यस्य व्यर्थत्वप्रसङ्गाच्च। किञ्च पक्षद्वयेऽपि विशिष्टसाध्यव्यभिचारं विशिष्टसाध्यव्यतिरेकं वा प्रसाध्य पश्चात् केवलसाध्यव्यभिचारः केवलसाध्यव्यतिरेको वा साधनीयस्तथा चार्थान्तरं केवलसाध्ये हि विवादो नतु विशिष्टे। अथ प्रकृतसाध्यव्यभिचारसिद्ध्यर्थं विशिष्टसाध्यव्यभिचारः साध्यइति चेन्न अप्राप्तकालत्वात् प्रथमं साध्यव्यभिचारएवोद्भाव्यस्तत्रासिद्धावुपाधिरिति चेत् तर्हि प्रकृतानुमाने नोपाधिर्दूषणं स्यात् किञ्च साध्यव्यभिचारहेतुत्वेन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारएवोपन्यसनीयोनोपाधिः। स्यादेतत्पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकउपाधिः पर्यवसितं साध्यं पक्षधर्मताबललभ्यं यथा शब्दोऽनित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्म्मातिरिक्तधर्मवान् मेयत्वादित्यत्र पर्यवसितं यत्साध्यम् अनित्यत्वं तस्य व्यापकं कृतकत्वमुपाधिः यदि च तथैव कृतकत्वमपि शब्दे साध्यते तदा अनित्यत्वमुपाधिः

तदुक्तं वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्यः पर्य्यवसितं नियमयन् दूषकताबीजसाम्राज्यादिति । अनेन पक्षधर्म्मसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिः संगृह्यते तादृश साध्यस्य पर्य्यवसितत्वादिति तन्न एवं हि द्व्यणुकस्य सावयवत्वे सिद्धे द्व्यणुकमनित्यद्रव्यासमवेतं जन्यमहत्त्वानधिकरणद्रव्यत्वादित्यत्र निस्पर्शद्रव्यसमवेतत्वमुपाधिः स्यात् भवति हि नित्यद्रव्यसमवेतत्वं पर्य्यवसितं साध्यं तस्य व्यापकं साधनाव्यापकञ्च किञ्च पक्षधर्म्मताबललभ्यसाध्यसिद्धौ निष्फल उपाधिः तदसिद्धौ च कस्य व्यापकः नहि सोपाधौ पक्षधर्म्मताबलात् साध्यं सिध्यति यस्य व्यापक उपाधिः स्यादिति । अत्रोच्यते यद्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं स उपाधिः लक्षणन्तु पर्य्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं यद्धर्म्मावच्छेदेन साध्यं प्रसिद्धं तदवच्छिन्नं पर्य्यसितं साध्यं स च धर्म्मः क्वचित् साधनमेव क्वचिद्‌द्रव्यत्वादि क्वचिन्महानसत्वादि तथाहि समव्याप्तस्य विषमव्याप्तस्य वा साध्यव्यापकस्य व्यभिचारेण साधनस्य साध्यव्यभिचारः स्फुटएव व्यापकव्यभिचारिणस्तद्व्याप्यव्यभिचारनियमात् साधनावच्छिन्नपक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोर्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमेव यथा ध्वंसस्यानित्यत्वे साध्ये भावत्वस्य वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च विशेषणाव्यभिचारिणि साधने विशिष्टव्यभिचारस्य विशेष्यव्यभिचारित्वनियमात् अतएव

नार्थान्तरं विशेषणाव्यभिचारित्वेन ज्ञाते साधने विशिष्ट-व्यभिचारः सिध्यन् विशेष्यसाध्यव्यभिचारमादायैव सिध्यति पक्षधर्म्मताबलात् अन्यथा प्रतीतेरपर्य्यवसानात् न च पक्षधर्म्मताबलात् प्रकृतसिद्धावर्थान्तरम्। यद्वा प्रत्यक्ष-स्पर्शाश्रयत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सति द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वान्महत्त्ववत् तथा मित्रा-तनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वे सति श्याममित्रातनयत्वव्यापकव्यभिचारित्वात् अघटत्ववत् अव्यभिचारश्च तत्सामानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तच्चाभेदेऽपि। यद्वा यः साधनव्यभिचारी साध्यव्यभि-चारोन्नायकः स उपाधिः तत्त्वञ्च साक्षात् परम्परया वेति नार्थान्तरम्। किञ्च अर्थान्तरस्य पुरुषदोषत्वादाभासा-न्तरस्य तत्राभावादुपाधिरेव भावत्वादिकं दोषः नचैवं शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रावणत्वं जलं प्रमेयं रस-वत्त्वादित्यत्र पृथिवीत्वमुपाधिः स्यात् केवलान्वयित्वसाधक-प्रमाणेन तत्र साध्यसिद्धेरुपाधेर्विशिष्टाव्यापकत्वात् न च पक्षेतरे स्वव्याघातकत्वेनानुपाधावतिव्याप्तिः तत्रानुकूल-तर्काभावेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् सहचारदर्शनादेस्तेन विना संशायकत्वादित्युक्तं बाधोन्नीते चानुकूलतर्कोऽस्त्ये-वेति एवं पर्व्वतावयववृत्त्यन्यत्वादेरपि नोपाधित्वं पक्षमात्र व्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वात् अतएव धूमे आर्द्रेन्धनप्रभववह्नि-मत्त्वं द्रव्यवह्निरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वे उद्भूतरूपवत्त्वं मित्रातन-

श्यामत्वे शाकपाकजत्वं जन्यानित्यत्वे भावत्वमुपाधिः तदुत्कर्षेण साध्योत्कर्षात् अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकतो वैद्यकात् कारणतावगमेन घटोन्मज्जनप्रसङ्गेन साध्यव्यापकतानिश्चयात् तत् किं कार्य्यकारणयोरेव व्याप्तिः तथा च बहुधा व्याकुलीस्यादिति चेन्न तदुपजीव्यान्येषामप्यनुकूलतर्केण व्याप्तिग्रहात् यत्र साध्योपाध्योर्हेतुसाध्ययोर्वा व्याप्तिग्राहकसाम्यान्नैकत्र व्याप्तिनिश्चयस्तत्र सन्दिग्धोपाधित्वं व्यभिचारसंशयोपधायकत्वात् यदा च तादृश्येकत्रानुकूलतर्कावतारस्तदा हेतुत्वमुपाधित्वं वा निश्चितं पक्षेतरस्य स्वव्याघातकत्वेन न हेतुव्यभिचारसंशायकत्वमतो न सन्दिग्धोपाधिरपि सः । यत्तु पक्षेतरस्य यथा साध्यव्यापकत्वं तथा साध्याभावव्यापकत्वमपि ग्राहकसाम्यात् तथा चोभयव्यापकनिवृत्त्या साध्यतदभावाभ्यां पक्षे निवर्त्तितव्यम् न चैवं । तथा च पक्षेतरः साध्यव्यापकतासंशयेन सन्दिग्धः कथं परं दूषयेदिति तन्न तथापि हि साध्यव्यापकता पक्षमालम्ब्य हेतुव्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणं स्यादेव । ननु यत्रोपाधिस्तत्रानुकूलतर्कोयदि नास्ति तदा तदभावेनैव व्याप्तेरग्रहः अथास्ति तदा साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधिः साध्याव्यापकत्वनिश्चयान्नोपाधिरित्युभययापि नोपाधिर्दूषणं न च व्याप्यभावव्याप्यमुभयमतउपाधिरपि तदभावोन्नयनेन दोषइति वाच्यं उपाधेरात्मलाभार्थमनुकूलतर्काभावोपजीवकत्वेन तस्यैव दोषत्वादिति चेन्न सोपा-

धावेकत्र साध्यतदभावसम्बन्धस्य विरुद्धत्वादवच्छेदभेदेन तदुभयसम्बन्धो वाच्यः तथाच साधने साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपमनुकूलतर्काभावोपजीवनमन्तरेणोपाधिरावश्यकस्तथानुकूलतर्काभावोऽप्यावश्यकइति उभयोरपि विनिगमकाभावाद्दूषकत्वम्। अन्ये तु यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनस्य साध्यं निवर्त्तते न धर्म्मस्तत्र हेतावुपाधिः सच धर्म्मोयस्याभावात् पक्षे साध्यसाधनसम्बन्धाभावः यथा आर्द्रेन्धनवत्त्वं व्यावर्त्तते हि तद्व्यावृत्त्या धूमवत्त्वमयोगोलके अतएव तत्र साध्यसाधनसम्बन्धाभावः पक्षे एवं भावत्वव्यावृत्त्या ध्वंसे जन्यत्वानित्यत्वयोः सम्बन्धोनिवर्त्तमानः पक्षधर्म्मताबलादनित्यत्वाभावमादाय सिध्यति तथा वायावुद्भूतरूपवत्त्वं निवर्त्तमानं वह्निर्द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वं निवर्त्तयत् प्रत्यक्षत्वाभावमादाय सिध्यति तथा चोभयत्रापि पक्षे साध्याभावसिद्धा साध्यसाधनसम्बन्धाभावोऽस्तीति अतएव बाधानुन्नीतपक्षेतरस्यानुपाधित्वं स्वव्याघातकत्वेन तद्व्यतिरेकस्य साध्याव्यावर्त्तकत्वादिति। यत्तूपाधिमात्रस्य लक्षणं व्यतिरेकिधर्म्मत्वं पक्षेतरोऽपि क्वचिदुपाधिः तत्तदुपाधेस्तु तत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापकत्वं नच धूमवह्निसम्बन्धोपाधिः पक्षेतरत्वं स्यादिति वाच्यम् आपाद्याप्रसिद्धेरिति तन्न अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकमुपाधित्वमिह निरूप्यं तच्च न व्यतिरेकित्वमतिप्रसङ्गात् विशेषलक्षणे वह्निधूमसम्बन्धे पक्षेतरत्वस्योपाधित्वप्रस-

ङ्गाच्च। केचित्तु साधनव्यापकोऽप्युपाधिः क्वचिदत्र पक्षावृत्तिर्हेतुः यथा करका पृथिवी कठिनसंयोगात् इत्यत्रानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं नच तत्र स्वरूपासिद्धिरेव दोषः सर्व्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसङ्करादित्याहुः। साध्यञ्च नोपाधिः व्यभिचारसाधने साध्याविशिष्टत्वात् अनुमितिमात्रोच्छेदप्रसङ्गाच्च। स चायं द्विविधः निश्चितः सन्दिग्धश्च साध्यव्यापकत्वेन साधनाव्यापकत्वेन च निश्चितोव्यभिचारनिश्चयाधायकत्वेन निश्चितोपाधिः यथा वह्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वं यत्र साधनाव्यापकत्वसन्देहः साध्यव्यापकत्वसंशयोवा तदुभयसन्देहो वा तत्र हेतुव्यभिचारसंशायकत्वेन सन्दिग्धोपाधिः यथा मित्रातनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये शाकाद्याहारपरिणतिजत्वं न च तेनैव हेतुना शाकपाकजत्वमपि साध्यं तत्र श्यामत्वस्योपाधित्वादुभयस्यापि साधने अर्थान्तरं श्यामत्वमात्रे विवादो नतूभयत्र नचैवं धूमाद्वह्न्यनुमानेऽपि वह्निसामग्र्युपाधिः स्यात् तत्र वह्निनेव तत्सामग्र्यापि समं धूमस्यानौपाधिकत्वनिश्चयात् अत्र तु मित्रातनयत्वव्याप्यश्यामसामग्र्या स्यातव्यमित्यत्र कार्य्यकारणभावादीनां व्याप्तिग्राहकाणामभावात् अतएव साध्यसामग्र्या सह हेतोरपि यत्र व्याप्तिग्राहकमस्ति तत्र सामग्री नोपाधिः यत्र तु तन्नास्ति तत्र साप्युपाधिरित्यभिसन्धाय सामग्री च क्वचिन्नोपाधिर्नतु सर्वत्र इत्युक्तं यथा तुल्ययोगक्षेमयोरुपाधे-

व्यापकतासन्देहे ईश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वाणुत्वादिः यथा च शाकपाकजत्वस्य साध्यव्यापकतासन्देहे मित्रातनयत्वे। यत्तु उपाधिसन्देहो नोपाधिर्न वा हेत्वाभासान्तरमिति तदुद्भावने निरनुयोज्यानुयोगइति तन्न सन्दिग्धानैकान्तिकवद्व्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणत्वादुपाधेरिव व्यभिचारनिश्चयाधायकतया।

इदानीमुपाधेर्दूषकतावीजं निरूप्यते।

नाप्यस्य व्यतिरेकद्वारा सत्प्रतिपक्षत्वेन दूषकत्वं तदा हि सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरवदुपाधेरुद्भावनं न स्यात् न च प्रतिपक्षबाहुल्ये नाधिकबलार्थमुद्भावनं शतमप्यन्धानां न पश्यतीति न्यायात् एकेनापि बहूनां प्रतिबन्धाच्च व्याप्तिपक्षधर्म्मतेति बलं तच्च तुल्यमेव नतु भूयस्त्वमपि एकस्मादनुमितिदर्शनात् सन्दिग्धोपाधेरदूषकतापाताच्च तद्व्यतिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वात्। अपि चैवं बाधोन्नीतपक्षेतरस्योपाधित्वं न स्यात् व्यतिरेकेऽसाधारण्यात् पक्षधर्मस्योपाधिर्न स्यात् यथा घटोऽनित्यो द्रव्यत्वादित्यत्र कार्य्यत्वं अन्धकारो द्रव्यं स्वातन्त्र्येण प्रतीयमानत्वादित्यत्राश्रावणत्वं तद्व्यतिरेकस्य पक्षावृत्तित्वात् न च नायमुपाधिः तल्लक्षणसत्त्वात् अन्यथा दूषकत्वसम्भवाच्च। किञ्च साध्यव्यापकव्याप्यत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वे तद्व्यतिरेकेण कथं सत्प्रतिपक्ष नह्यव्यापकव्यतिरेकादव्याप्यव्यतिरेकः नापि व्याप्तिविरहरूपतया असिद्धत्वेनानौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वनिरासात्।

नाप्यनौपाधित्वज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वस्य तत्त्वेन व्याप्तिज्ञानकारणविघटकतया व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावः। नह्यन्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यव्याप्तिज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकमित्युक्तम्। न च साध्यव्यापकत्वसाध्यव्याप्यत्वज्ञाने विद्यमाने साधनस्य साध्यव्यापकज्ञानं नोत्पत्तुमर्हतीति वाच्यं नहि साध्यव्यापकव्याप्यत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञानकारणं येन तत्प्रतिबन्धकं स्यात् किन्तु साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वज्ञानद्वारा नापि व्यभिचारोन्नायकत्वेन यथाहि साध्यव्यापकव्यभिचारितया साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमनुमेयं तथा साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमुपाधेरप्यनुमेयं व्याप्तिग्राहकसाम्यात् नापि साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधेरेव साध्याव्यापकत्वसाधनात् तस्मादुपाधिर्हेत्वाभासान्तरमिति।

उच्यते आर्द्रेन्धनवत्त्वादेस्तर्कादिना साध्यव्यापकत्वसाधने व्यापकत्वे निश्चिते दूषकताबीजचिन्तनं यदि हि साध्यसाधनसहचारदर्शनेनोपाधौ साध्यव्यापकतानिश्चयएव नास्ति तदोपाधित्वनिश्चयाभावात् दूषकतैव नास्तीति क्व बहिर्भावान्तर्भावचिन्ता। किञ्च सत्प्रतिपक्षतया व्याप्यत्वासिद्धतया स्वातन्त्र्येण वा यदि दोषत्वं सर्व्वथा साध्यव्यापकतानिश्चयोवाच्यः तेन विना तेषामभावात्। तस्मादुपाधिनिश्चयाद्व्यभिचारनिश्चयः तत्संशयात्तत्संशयइति व्यभि-

चारज्ञानद्वारा साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया वोपाधेर्दूषकत्वम्। यद्वा साध्यव्यापकाभाववद्वृत्तितया साध्यव्यभिचारित्वमुन्नेयं न च साधनाभाववद्वृत्तित्वमुपाधिरिति वाच्यम् उपाधिमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् सत्प्रतिपक्षे पूर्व्वसाधनव्यतिरेकवत् अवृत्तिगगनादौ साध्याव्यापकत्वात् संयोगादौ हेतौ साधनव्यापकत्वाच्च।

अथोपाध्याभासाः। असाधारणविपर्य्ययो यथान्वयव्यतिरेकिणि साध्ये बाधोन्नीतान्यपक्षेतरत्वम्। अप्रसिद्धसाध्यविपर्य्ययो यथा केवलान्वयिनि साध्ये पक्षेतरत्वादिः। बाधितसाध्यकविपर्य्ययो यथा वह्निरनुष्णस्तेजस्त्वादित्यत्राकृतकत्वम्। पक्षाविपर्य्ययो यथा क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वादित्यत्राणुव्यतिरिक्तत्वम् अत्राणुव्यतिरेकव्यतिरेकस्य क्षित्यादेरेकदेशवृत्त्या भागासिद्धेः। पूर्व्वसाधनव्यतिरेकोयथा शर्करारसोऽनित्योऽनित्यवृत्तिगुणत्वात् रसोनित्यो रसनेन्द्रियजन्यनिर्व्विकल्पकविषयत्वात् रसत्ववदित्यादौ पूर्वसाधनतायाः प्रयोगानुरोधित्वेनाव्यवस्थितत्वात् कदाचिन्नित्यत्वसाधनव्यतिरेकस्योपाधित्वं कदाचिदनित्यत्वसाधनव्यतिरेकित्वस्येति वस्तुव्यवस्था न स्यात् उपाधेर्नित्यदोषत्वाच्च। नहि यद्येन सोपाधिसम्बद्धं तत्तेनानुपाधित्वसम्बद्धं सम्भवति ननु सत्प्रतिपक्षोच्छेदः पूर्व्वसाधनव्यतिरेकस्यानुपाधित्वे बीजं स्थापनाया यत्राभासत्वं तत्र पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधित्वात् न च पूर्वहेतोस्तत एवासाध-

कत्वात् सत्प्रतिपक्षवैयर्थ्यं तत्रेति वाच्यम् अगृह्यमाणविशेष-दशाया सत्प्रतिपक्षसम्भवात् । पूर्वसाधनव्याप्यव्यतिरेको यथा अकर्तृकत्वानुमाने नित्यत्वादिः । पक्षविपक्षान्यतरान्यो यथा प्रसिद्धानुमाने पर्वतजलह्रदान्यतरान्यत्वम् । पक्षेतर-साध्याभावो यथात्रैव पर्वतेतराग्निमत्त्वं नचात्र व्यर्थविशे-षणत्वं दूषणं सत्त्वेप्युपाधेराभासत्वात् । तत्तुल्यश्च यथा-त्रैव पर्वतेतरेन्धनवत्त्वम् । एवं वह्निसामग्र्यादिकमूह्यम् ।

व्याप्त्यनन्तरं पक्षधर्मता निरूप्यते ।

तत्र न तावत् सन्दिग्धसाध्यधर्मत्वं पक्षत्वम् सन्देहो हि न विशेषणं परामर्शपूर्वं लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणादिना तस्य नाशात् नोपलक्षणम् अव्यावर्त्तकतापत्तेः नापि साधकबाधकप्रमाणाभावः उभयाभावस्य प्रत्येकसत्त्वेऽपि सत्त्वात् नाप्यभावद्वयं तथा बाधकप्रमाणाभावस्य व्यर्थत्वात् ह्रदादेः पक्षत्वेऽपि बाधहेत्वसिद्ध्यादेरावश्यकत्वेनानुमि-त्यनुत्पादात् नापि साधकप्रमाणाभावः श्रोतव्योमन्तव्य इति श्रुत्या समानविषयकश्रवणान्तरं मननबोधनात् प्रत्य-क्षदृष्टेऽप्यनुमानदर्शनात् एकलिङ्गावगतेऽपि लिङ्गान्तरेण तदनुमानाच्च मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरिति स्मरणात् । अथ सिषाधयिषितसाध्यधर्म्मा धर्म्मी पक्षः तथाहि मुमुक्षोः शब्दादात्मावगमेऽपि मननस्य मोक्षोपायत्वेन सिद्धिविशे-षानुमितीच्छयात्मानुमानम् अतएव प्रत्यक्षपरिकलितम-प्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः नहि करिणि दृष्टे

चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातार इति वाचस्पतिवचनं योरविरोधः अनुमित्सातद्विरहाभ्यां तदुपपत्तेरिति चेन्न सन्देहवत्परामर्शपूर्वं सिषाधयिषाया अप्यभावात् योग्यतायाश्चानिरूपणात् सिषाधयिषाविरहेऽपि घनगर्जितेन मेघानुमानात् स्वकारणाधीनतृतीयलिङ्गपरामर्शबलेनानपेक्षितानुमानदर्शनाच्चेति। उच्यते सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणाभावो यत्रास्ति स पक्षः तेन सिषाधयिषाविरहसहकृतं साधकप्रमाणं यत्रास्ति स न पक्षः यत्र साधकप्रमाणे सत्यसति वा सिषाधयिषा यत्र वोभयाभावस्तत्र विशिष्टाभावात् पक्षत्वं यद्यपि पक्षत्वस्य केवलान्वयित्वात् नास्य भेदकत्वं तथापि पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तम्।

पक्षधर्मस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानमनुमितिहेतुः। ननु व्याप्यत्वावच्छेदकप्रकारेण व्याप्तिस्मरणं पक्षधर्मताज्ञानं तथा लाघवात् परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वाच्च एवञ्च धूमो वह्निव्याप्यो धूमवांश्चायमिति ज्ञानद्वयादेवानुमितिरस्तु। न चानुमितिं प्रति व्याप्यत्वज्ञानमेव हेतुर्लाघवात् उपजीव्यत्वाच्चेति वाच्यं तस्यानुमितेः पूर्वमसिद्धौ युगपदुपस्थित्यभावात्। अथ यथा तत्ताविशिष्टस्मरणे सतीन्द्रियसन्निकृष्टे स एवायमित्यभेदप्रत्ययो भवति तथेन्द्रियसन्निकृष्टे धूमे वह्निव्याप्यधूमस्मरणे धूमत्वासाधारणधर्मदर्शनाद्व्याप्योऽयमित्यभेदप्रत्ययः स्यात् सामग्र्याः सत्त्वादिति स एवानुमितिहेतुरिति चेत् न प्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमिति-

सामग्र्या बलवत्त्वात् अनुमितिरेवोत्पद्यते न तु व्याप्याभेदप्रत्ययः अन्यथा तत्रापि परामर्शानन्तरं परामर्शान्तरम् तदनुव्यवसायो वा भवेन्नत्वनुमितिः। अथ धूमोवह्निव्याप्यइति स्मरतः पर्वतीयधूमेन्द्रियसन्निकर्षे प्रथमत एव व्याप्तिधूमत्वयोर्वैशिष्ट्यं यत्र भासते विशेषणज्ञानस्य पूर्वं वृत्तत्वात् तत्र यत्र चाप्तवाक्याद्वह्निव्याप्यवानयमिति ज्ञानं तत्रोभयत्रापि लाघवात् पक्षधर्मव्याप्यत्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादन्यत्रापि तथेति चेत् न इन्द्रियासन्निकृष्टेऽतीन्द्रिये च लिङ्गे प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानसामग्रीविरहात्तेन विनानुमित्यनुत्पादापत्तेः। अस्मदुक्तसामग्र्याश्च तत्रापि सत्त्वात् न चानुमानात् तत्र परामर्शोऽनवस्थानात् अथ यथा स देवदत्तो गौरो न वा परमाणुरूपाधिकरणं न वेति संशयो वहिरस्वतन्त्रेणापि मनसा कोटिस्मरणविशेषादर्शनादिसहकारिवशाज्जन्यते यथा वा निद्रासहकारेण वाह्यस्वप्नानुभवः तथेहापि ज्ञानान्तरोपनीतविशेष्ये व्याप्तिस्मरणसहकृतेन मनसा परामर्शो जन्यते तदनन्तरमनुमितिदर्शनादिति चेत् न व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तरतापत्तेः तदेव हि प्रमाणान्तरं यदसाधारणं सहकारि समासाद्य मनोवहिर्गोचरां प्रमां जनयति यथेन्द्रियादि संशयस्वप्नौ तु न प्रमे इति न निद्रादेः प्रमाणान्तरत्वम्। नच तत्रापि कथं स धूमो वह्निव्याप्य इति व्यवहारः तदानीं तद्व्याप्यत्वानुभावकाभावादिति वाच्यं तत्र स्मृतधूमे धूमत्वेन वह्नि-

व्याप्यवानुमानात् न च तन्मते धूमत्वेन व्याप्त्यनुभवः सम्भवति अतएव योवह्निव्याप्यवान् सोऽवश्यं वह्निमान् इति व्याप्तिज्ञानवतोऽनुमितिर्नान्यथा। अथ पर्वतीय-धूमे धूमत्वेन ज्ञाते वह्निव्याप्योऽयं न वेति संशयेऽप्य-नुमितिः स्यादिति चेन्न धूमो वह्निव्याप्यइति स्मरणे विद्यमाने धूमत्वज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वेन संशयाभावात् अन्यथा परामर्शोऽपि कुतो न स्यात् संशयेन प्रति-बन्धादिति चेत्तुल्यं न च सामान्यनिश्चयस्य सामान्य-संशयनिवर्तकत्वाद्धूमसामान्ये एव संशयो माभूत् विशे-षसंशयस्य विशेषनिश्चयनिवर्तनीय इति धूमविशेषे संश-यनिरासार्थं पृथग्व्याप्तिनिश्चयो वाच्य इति वाच्यं यत्र हि यद्व्यावर्तकधर्मदर्शनं तत्र न तत्संशयः तच्च सामान्ये विशेषे वेति। वस्तुतस्तु धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिस्मरणे पक्षधर्मताज्ञाने चानुमितिर्भवत्येव। ननु भावोऽभावो-वा उभययापि प्रमेयमित्यत्र भावत्वाभावत्वयोर्व्याप्यत्वाव-च्छेदकयोरग्रहादनुमानं न स्यात् तदन्यान्यत्वरूपस्यान्य-तरत्वस्य लिङ्गत्वाभावादिति चेत् न भावत्वाभावत्वान्यान्य-धर्मवत्त्वस्य तत्र लिङ्गत्वात् एवं धूमालोकान्यतरत्वमपि लिङ्गम्। अथ यद्व्यतिरेकज्ञानं यदुत्पत्तिप्रतिबन्धकं तत्त-न्निश्चयसाध्यं यथा च पक्षधर्मस्य व्याप्यभेदज्ञानमनुमिति-प्रतिबन्धकम् अतो व्याप्याभेदज्ञानं तद्धेतुः सिध्यतीति चेन्न धमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिस्मरणे पक्षधर्मताज्ञाने च सति

विशेषदर्शनान्न धूमे व्याप्यभेदज्ञानं किन्तु अनुमितेरेवो-
त्पत्तिः तत्सामग्रीसत्त्वात् अतो व्याप्यभेदज्ञानं नानुमिति-
प्रतिबन्धकं येन व्याप्याभेदज्ञानं तद्धेतुः स्यात् न च धूमत्व-
प्रकारेण व्याप्तिस्मरणपक्षधर्मताग्रहे इयं धूमव्यक्तिर्वह्नि-
व्याप्या नेति भ्राम्यतोऽनुमित्यापत्तिरतोविशिष्टज्ञानं
हेतुरिति वाच्यं धूमत्वस्य विशेषस्य दर्शनेन तादृशभ्रमा-
नुत्पत्तेः तत्रानुमितिसद्भावादेव अन्यथा निश्चयसामग्र्यां
सत्यां भ्रमानन्तरं परामर्श एव कुतो न भवति अस्तु वा
व्याप्यतया पक्षधर्मतया चावगतस्य भेदाग्रह एवानुमिति-
हेतुः परामर्शहेतुतया तस्यावश्यकत्वात् अतएवासन्नि-
कृष्टधूमज्ञानादप्यनुमितिः । न चैवं गौरवं तदा विशिष्ट-
ज्ञानानुपस्थितेः । न च जनकज्ञानाविरोधिनोज्ञानस्या-
प्रतिबन्धकत्वात् भेदग्रहो न प्रतिबन्धक इति वाच्यम् अभेद-
ज्ञानस्याजनकत्वात् त्वयापि लिङ्गपरामर्शे तादृशस्य प्रति-
बन्धकत्वस्वीकाराच्च । अथ गोत्वं मधुरत्वावान्तरजाति-
र्वा लिङ्गं न स्यात् तद्गतधर्म्मान्तरस्याभावात् अतएव
तस्य विलक्षणत्वात् इति चेन्न व्यक्तेरेव तत्र प्रकारत्वात्
नहि गौर्गोत्वमिति ज्ञानयोरविशेषः अन्यथा गोत्वमिति-
ज्ञानस्य निर्व्विकल्पकत्वापत्त्या व्याप्यत्वग्रहे परामर्शे चानु-
पयोगात् गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वं गोत्वत्व-
मित्यनुभवाच्च न चैवमनवस्था तदितरावृत्तित्वे सति तद्-
वृत्तित्वस्यानुभवेनापलापासम्भवात् ।

अत्रोच्यते अयमालोको धूमो वा उभयथापि वह्निव्याप्य इति ज्ञानं ततोऽनुमितिः न च धूमत्वेनालोकत्वेन वा तत्र निश्चयः। अथ तदन्यान्यत्वमेव तत्र लिङ्गं न च तद्ज्ञानदशायामनुमितिदर्शनात् न तथेति वाच्यं धूमालोकान्यान्यत्वज्ञानं विना तत्रापि तत्र व्याप्यत्वानिश्चयेन तदर्थं तद्बोधावश्यकत्वादिति चेन्न नहि धूमालोकान्यान्यत्वं धूमान्यान्यत्वं वा व्याप्यतावच्छेदकं गौरवात् व्यभिचारावारकविशेषणवत्त्वाच्च किन्तु धूमत्वादिकं तच्च तत्र सन्दिग्धमेव। ननु तदन्यान्यद्वह्निव्याप्यमेव व्यभिचाराभावेन व्याप्तिविरहसाधनस्य बाधितत्वात् पुरुषस्तु तत्र नीलधूमवत्त्वादित्यत्रेवाधिकेन निगृह्यते न तु व्याप्यत्वासिद्धेति चेन्न तदन्यान्यद्धूमालोकस्वरूपमेव तच्च व्याप्यमिति सत्यं न च वस्तुगत्या व्याप्यज्ञानादनुमितिः अतिप्रसङ्गात् किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानात् न च तदन्यान्यत्वं वह्निव्याप्यतावच्छेदकमित्युक्तम्। न चैवं तदन्यान्यत्वाद्वह्निव्याप्यत्वमपि तत्र नानुमेयं व्यर्थविशेषणत्वादिति वाच्यं प्रत्यक्षं हि तदन्यान्यत्वविशेषदर्शनाद्व्याप्यत्वज्ञानं जनयति विशेषणज्ञानविशेषणविशेष्यसम्बन्धविशेषणविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदसंसर्गाग्रहविशेषदर्शनानां सत्त्वेन वह्निव्याप्यत्वप्रत्यक्षसत्त्वात् न चैवं न प्रत्यक्षेऽपि तदन्यान्यत्वज्ञानं सहकारीति वाच्यम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुरोरपि तस्य विशेषदर्शनत्वेन प्रत्यक्षसहकारित्वात् तस्मात्तदन्यान्यत्व-

ज्ञानं तत्र व्याप्यताज्ञानोपक्षीणं नतु साक्षादनुमितिहेतु-
रिति किन्तु वह्निव्याप्यवानयमितिशाब्दज्ञाने व्याप्यत्वज्ञानं
कारणमित्यन्यत्रापि तथा। अथ वह्निव्याप्यत्वमपि वह्नि-
व्याप्यतावच्छेदकं तथाहि वह्निनिरूपिता धूमादिप्रत्येक-
वृत्तिरेव व्याप्तिर्व्याप्तित्वेन सकलधूमादिवृत्तिव्याप्त्यवच्छे-
दिका आश्रयभेदेनावच्छेदकभेदेन च व्याप्तिभेदादिति चेन्न
सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तौ मानाभावात् यत्र वह्निव्याप्यस्तत्र
वह्निरिति व्याप्तिबुद्धौ शाब्दव्याप्यत्वबुद्धौ च प्रत्येकवृत्ति-
व्याप्त्याश्रयत्वस्यैव विषयत्वात् प्रत्येकवृत्तिव्याप्तिज्ञानं विना
तद्बोधाभावात्। अपि च यत्र धूमत्वव्याप्त्योर्वैशिष्ट्यं प्रथम-
मेव प्रत्यक्षेण युगपत्पक्षधर्म्मे भासते तत्र लाघवात् व्याप्य-
त्वज्ञानत्वमेव कारणतावच्छेदकं न चैवमतिरिक्तविशिष्टज्ञा-
नकारणत्वे गौरवं दोषाय सप्रमाणकत्वात् कारणताग्रह-
दशायां फलमुखगौरवस्य सिद्धासिद्धिभ्यामदोषत्वात् न चा-
सन्निकृष्टे धूमे तदभावः भवन्मतानुमितिहेतुव्याप्तिस्मरण-
धूमत्वज्ञानसहितेन मनसा तदुत्पादात् यथा परमाणुर्निर-
वयवद्रव्यं नित्यपरिमाणवत्त्वात् आकाशवदित्यादौ प्रत्येका-
नुमानोपनीतातीन्द्रियसाध्यसाधनयोराकाशवृत्तितया स्म-
रणे व्यभिचाराज्ञाने मनसा व्याप्त्यनुभवः। अनुमानयोः
प्रत्येकतदुभयसहचाराविषयत्वेन व्याप्त्यग्राहकत्वात् न चाती-
न्द्रियव्याप्यत्वमतीन्द्रियेऽनुमेयं तत्रापि व्याप्तिग्राहकाभावात्
नच तदुपनयसहितस्य मनसोवह्निरर्थप्रमाहेतुत्वे उपनयस्य

प्रमाणान्तरत्वम् इन्द्रियादेः सन्निकर्षवदुपनयस्य नियत-
व्यापाराभावेन प्रमायामकरणत्वात् सहकारिता च तद-
भावेऽपि भवति वह्निरिन्द्रियलिङ्गसादृश्यादिव्यापारं विना-
पि चिन्तोपनीतपदार्थानां बाधकानवतारे मनसा संस-
र्गानुभवस्य सकलजनसिद्धात् कथमन्यथा कविकाव्यादिक-
मिति। स्यादेतत् पक्षधर्मस्य व्याप्यताज्ञानं नेन्द्रियेण
वह्नेरसन्निकर्षे तन्नियतसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वस्या-
योग्यत्वात्। न च धूमत्वेन सकलधूमव्याप्यतावगमात् धूम-
विशेषे संस्कारात् स्मरणाद्वोपनीतव्याप्याभेदग्रहः प्रत्यभि-
ज्ञाने तत्ताविशिष्टस्येवेति वाच्यम् एवं हि धूमवत्त्वेन वह्नि-
मत्त्वज्ञानात् धूमवद्विशेषे पर्वते संस्कारवशात् प्रत्यक्षेण
व्याप्तिज्ञानापेक्षेण वह्निमद्भेदग्रहो वह्निमत्त्वसंसर्गग्रहो
वास्तु किमनुमानेन पृथक् वह्निमत्त्वस्मरणं तत्र नास्ति
किन्तु व्याप्यवच्छेदकतयेति चेन्न वह्निमान्न वेति संशया-
नुरोधेन स्वतन्त्रवह्निमत्त्वस्मरणात्। न च विशिष्टज्ञाने
स्वतन्त्रविशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वं गौरवात्। अथ योयत्र
विशिष्य पूर्वमवगतः स तत्र संस्कारवशाद्यथार्थप्रत्यक्षे
भासते यथा तत्ताप्रत्यभिज्ञाने न च पर्वते विशिष्य पुरा
वह्निरवगतः यत्र चन्दने सौरभमुपलब्धं तत्र संस्कारवशा-
च्चक्षुषा सुरभि चन्दनमिति ज्ञानमन्यथानुमितिरिति चेत्
तर्हि पक्षधर्म्मधूमेऽपि न पुरा विशिष्य व्याप्तिरवगतेति कथं
संस्कारवशात्तद्गतव्याप्तिबोधः प्रत्यक्षेण। न च सहचार-

दर्शनजन्यसंस्कारसहितेनेन्द्रियेण व्यभिचारज्ञानाभावे सति महानसीयधूमवत्पर्वतीयधूमे व्याप्त्यवगमो वह्नेस्तु न प्रत्यक्षसामग्री सन्निकर्षाभावादिति वाच्यं हेतुसाध्यसाक्षात्कारं विना प्रत्यक्षेण व्याप्त्यग्रहात्। न च पर्वते वह्निसाक्षात्कारः न च पक्षधर्मस्य साध्यसामानाधिकरण्यविशेषोव्याप्तिः पक्षे साध्यग्रहं विनेत्युक्तम्। उच्यते विशेषणज्ञानं तस्य विशेष्ये सम्बन्धस्तयोरसंसर्गाग्रहोविशेषदर्शनं विशेषणविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षौ गौरवमित्यादियथार्थविशिष्टप्रत्यक्षकारणम् अस्ति चात्रापि व्याप्तिस्मरणं स्मृतव्याप्तेः पक्षवृत्तिधूमे सत्त्वम् एकैव हि सा व्याप्तिः तयोरसंसर्गाग्रहोधूमत्वविशेषदर्शनं व्याप्तिविशिष्टधूमेन्द्रियसन्निकर्षश्च व्याप्तिविशिष्टज्ञानकारणं न च वह्निविशिष्टज्ञानसामग्री वह्नेरसन्निकर्षात्। कश्चित्तु धूमत्वे परम्परासम्बन्धेन वह्निव्याप्यत्वं पूर्वं गृहीतं तथा च संस्कारोपनीतं वह्निव्याप्यत्वं परम्परासम्बन्धेन पक्षवृत्तिधूमत्वे प्रत्यभिज्ञायते तद्वृत्तित्वेन पूर्वमनुभवात् एवञ्च धूमत्वव्याप्यत्वपरामर्शादेवानुमितिरिति प्राह। भवतु तावदेवं तथापि जातिरेव लिङ्गं स्यात् न तु व्यक्तिः तथा च सर्व्वोपसंहारेण व्यक्तौ व्याप्तिग्रहार्थं सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्युपादानमफलं स्यात् दृश्यते च परम्परासम्बन्धज्ञानं विना जातिव्याप्तिमविदुषोऽपि धूमाद्वह्न्यनुमानं नहि व्याप्यतावच्छेदकतया भासमानस्यावश्यं व्याप्यताग्रहः ज्ञानाभावात्

तस्मात् पक्षधर्मे व्याप्तिविशिष्टज्ञानं तदनन्तरविशिष्टवैशिष्ट्य ज्ञानं पक्षे वा तृतीयलिङ्गपरामर्शः। अन्ये तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्यापकत्वं तत्सामानाधिकरण्यञ्च व्याप्यत्वं तथा च लाघवात् व्यापकताज्ञानमनुमितिहेतुः साध्यस्य पक्षधर्मव्यापकताज्ञानञ्च परामर्शः नतु साध्यव्याप्तस्य पक्षधर्मताज्ञानं साध्यव्याप्यवत्पक्षधर्मताज्ञानं वा गौरवात् अतएव योयोधूमवान् सोऽग्निमानित्युदाहरणवाक्ये साध्यायोगव्यवच्छेदेन धूमव्यापकता वह्नेरुपदर्श्यते अन्यथा वह्निमानेव धूमवानित्यन्ययोगव्यवच्छेदेनोदाहरणशरीरं स्यात् दोषोऽपि व्यभिचारादिर्न पक्षधर्मव्यापकं साध्यमित्येवोद्भाव्यः। अथ पर्वतवृत्तिधूमव्यापको वह्निरितिपरामर्शो यदि तदा पर्वतीयधमं प्रति व्यापकतायाः पर्वतधूमसामानाधिकरण्यनैयत्यात् पर्वतवह्निः परामर्शविषयएवेति किमनुमेयमिति चेत् तर्हि पवतीयधूमे नियतसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वस्य भानं साध्यसामानाधिकरण्यभाननियतमिति व्याप्यत्वभानेऽपि तुल्यम्। यदि च स्मृता व्याप्तिर्धूमेऽवगम्यते तदा व्यापकत्वेऽपि समानं वस्तुतस्तु व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं नतु धूमसामानाधिकरण्यं व्याप्यत्वन्तु सामानाधिकरण्यविशेषइति तवैवानुमितिरफला स्यात्। न चैवं परामर्शस्य चाक्षुषत्वं न स्याद्व्यापकस्य विशेष्यस्येन्द्रियासन्निकर्षादिति वाच्यम् दुष्टत्वात् असन्निकृष्टधूमादाविव मानसएव हि

सर्वत्र परामर्शः चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधानञ्च पक्षवृत्ति-धूमोपनयोपक्षीणम् । अथ जनकज्ञाने उपसर्ज्जनतया भातस्य पक्षस्य पर्वतादेरनुमितौ प्राधान्येन भानं न स्यात् नहि जनकज्ञाने उपसर्ज्जनतयावगतं जन्यज्ञाने प्राधान्येन भासते तथादर्शनात् न चानुमितेस्तथात्वमसिद्धं पर्वतोऽयं वह्निमानित्यनुमितेर्लौकसिद्धत्वादिति चेन्न पुरुषस्य दण्ड-इति ज्ञानानन्तरं दण्डी पुरुषइतिज्ञानजन्यज्ञानदर्शनात् अन्यथा तवापि कथं पक्षविशेष्यकत्वनियमः नहि कारणी-भूतज्ञाने यद्विशेष्यतया भासते तत्कार्य्यीभूतेऽपि तथा इह-भूतले घटो नास्तीति ज्ञानजन्ये घटाभाववद्भूतलमितिज्ञाने तत्र च व्यभिचारात् तस्मात् पक्षवृत्तिलिङ्गपरामर्शस्यायं स्वभावो यत्स्वाश्रयविशेष्यिकामनुमितिं जनयति नातथा-भूतामेवं ममापि तुल्यमिति ।

एवं लिङ्गपरामर्शः कारणं नतु परामृश्यमानं लिङ्गम् । अथ परामर्शमात्रं न हेतुरपि तु लिङ्गपरामर्शः तथाच लिङ्गमपि हेतुः विशिष्टकारणताग्राहकमानेन बाधकं विना विशेषणस्यापि हेतुत्वग्रहात् न च लिङ्गं परामर्श-परिचायकत्वे नान्यथासिद्धं परिचये विशेषणान्तराभावेन लिङ्गमेव विशेषकं तथाचानन्यथासिद्धत्वात् तदपि हेतुः अन्यथा परिचायकतया संयोगेनान्यथासिद्धमिन्द्रियमपि कारणं न स्यात् अपि च धूमवान् वह्निमानिति धूम-समानकालवह्निविषया धमविशेषणिकानुमितिः ज्ञाय-

मानविशेषणजन्या विशेषणसमानकालतया विशेष्यवि-षयेऽशाब्दविशिष्टज्ञानत्वात् दण्डी पुरुष इति प्रत्ययवत् अतएव ज्ञायमानविशेषणजन्यत्वेन विशेषणकालवृत्तितया विशेष्यभाननैयत्यं यथा दण्डी पुरुषइतिप्रत्यक्षे तेन धूम-समानकालीनवह्निसिद्धिः अन्यथा तत्तद्धूमकालवृत्ति-वह्न्यनुमानं न स्यात् समयविशेषमन्तर्भाव्य व्याप्य-ग्रहात्। किञ्च लिङ्गकारणत्वपक्षे परामर्शएव तद्व्यापारः परामर्शस्य तु न व्यापारान्तरमस्ति चरमकारणत्वादिति न तत् कारणम्।

अत्रोच्यते।

अतीतानागतधूमादिज्ञानेऽप्यनुमितिदर्शनान्न लिङ्गं तद्धेतुः व्यापारपूर्ववर्त्तितयोरभावात् न च विद्यमानं लिङ्गान्तरमेव तद्धेतुः तदा तस्यापरामर्शात् परामर्शा-विषयस्य कारणताग्राहकाभावात् भाविनि पक्षे व्यक्त्यैक्य-मेव वा यत्र लिङ्गं तत्र लिङ्गान्तराभावाच्च यदि च वर्त्त-मानमेव तत्र लिङ्गं तदा वर्त्तमानवह्न्यनुमानोपपत्तिः अथ भाविभूतं वा धूमादि न लिङ्गं किन्तु तत्प्रागभाव-ध्वंसस्य वर्त्तमानएव तयोरपि वह्निसमानदेशत्वनियमा-दिति चेन्न अतीतभाविदिनवृत्तितया निश्चितात् वर्त्तमान-तया सन्दिग्धात् धूमादनुमितौ हि न प्रागभावध्वंसौ लिङ्गे तयोः सन्दिग्धत्वात् नापि धूमस्तस्यावर्त्तमानत्वात् किञ्च भूतभाविवर्त्तमानत्वाविषयात् पर्व्वते धूमइति ज्ञाना-

द्यत्रानुमानं तत्र का गतिः सर्व्वत्र प्रागभावाद्यन्यतमत्वं धूमाद्यत्यन्ताभावाभावत्वं वा लिङ्गमिति चेत् न व्यर्थविशेषणत्वेन तेषामलिङ्गत्वात् अन्यतमत्वाद्यज्ञानेपि धूमज्ञानादनुमितिसत्त्वाच्च। अपि च न धूमप्रागभावादि-लिङ्गं न वा तद्धीरनुमितिकारणं प्रागभावादीनां व्यर्थत्वात् आवश्यकधूमज्ञानादेवानुमितिसम्भवाच्च। किञ्च लिङ्गं नानुमितिमात्रे हेतुः लिङ्गं विनापि धूलीपटलात् लिङ्गभ्रमेणानुमित्युत्पत्तेः नापि लिङ्गं प्रमानुमितौ परामर्शोऽनुमितिमात्रे हेतुः तद्विशेषप्रमात्वाप्रमात्वाभ्यामेवानुमितितथात्वात् यत्सामान्ये यत्सामान्यं प्रयोजकं तद्विशेषे तद्विशेषस्य प्रयोजकत्वात्। अथ परामर्शस्य प्रमात्वं विद्यमानलिङ्गविषयत्वं तथाचायातं लिङ्गस्य प्रमानुमितिहेतुत्वमिति चेन्न भाविनाभूतेन वा यदाकदाचिद्विद्यमानेनापि लिङ्गेन परामर्शप्रमात्वसम्भवान्नानुमितिपूर्व्वसमये तत्प्रमात्वानुरोधेन लिङ्गस्य सत्त्वं कारणत्वं वा धूमकालीनवह्न्यनुमानञ्च यदा यत्र धूमस्तदा तत्र वह्निरितिव्याप्तिज्ञानादेव। अथवा धूमकालः पक्षतावच्छेदकः पक्षतावच्छेदकधर्म्मसमानाधिकरणञ्च पक्षधर्म्मबलात् साध्यं सिध्यतीति धूमकालीनवह्निसिद्धिः। यत्तु व्यापारभावान्न परामर्शः कारणमिति तथैव किन्तु व्याप्तिज्ञानं कारणं परामर्शोव्यापारः। न च परामर्शस्य संस्कारोव्यापारः परामर्शस्य च चरमकारणत्वेन संस्कारो-

त्पादनसमयेऽनुमित्युत्पादनात् नापि तर्कः व्याप्तिग्राहकस्य विषयपरिशोधकस्य वा तस्य तदजन्यत्वादिति।

तच्चानुमानं त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात्। तत्रासद्विपक्षं केवलान्वयि तथाहि केवलान्वयिनोऽभिधेयत्वस्य न विपक्षः अभिधानेऽनभिधाने च विपक्षत्वव्याघातात्। अथ यथा आकाशशब्दाच्छब्दाश्रयत्वमनभिधेयमप्युपतिष्ठते तथाभिधेयत्वविपक्षस्यानभिधेयत्वेऽपि पदादुपस्थितिः स्यात् एवञ्चाभिधेयत्वं कुतोऽपि व्यावृत्तं धर्म्मत्वात् गोत्ववदिति चेन्न व्यावृत्तत्वस्याव्यावृत्तत्वे व्यावृत्तत्वमेव केवलान्वयिव्यावृत्तत्वे यतएव व्यावृत्तं व्यावृत्तत्वं तदेव केवलान्वयीति धर्म्मत्वस्यानैकान्तिकत्वात् एवमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वे अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव केवलान्वयि अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे यन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोग्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तदेव केवलान्वयि नचात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं व्यावृत्तत्वञ्च नानेति वाच्यम् अनुगतप्रतीतिबलेन गोत्ववत्तयोः सिद्धेः तत्र न तावद्व्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभाव केवलान्वयी तस्य प्रतियोग्यवच्छिन्नेप्यत्यन्ताभावात् अत्यन्ताभावप्रतियोगिनश्च केवलान्वयित्वात् नाप्याश्रयनाशजन्य गुणनाशात्यन्ताभावः तस्य नाशस्य सर्व्वत्रात्यन्ताभावादिति वाच्यं यत्र हि प्रतियोगिप्रागभावो वर्त्तते तत्र न तदत्यन्ताभावो वर्त्तते तथाच नाशस्य प्रागभावो यत्र नाशप्रति-

योगिसमानदेशे वर्त्तते तत्र कथं नाशात्यन्ताभावो वर्त्ततां तर्हि नाशस्य तत्र वृत्तिः स्यादिति चेन्न पूर्व्वं तत्र नाश-प्रागभावस्यैव सत्त्वादुत्तरकाले आश्रयस्यैवाभावात् । नाप्याकाशात्यन्ताभावः केवलान्वयी तस्यापि प्रतियोगि-रूपात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् अभावात्यन्ताभावस्य भाव-त्वात् । अथाभावात्यन्ताभावो न प्रतियोगिरूपस्तथासत्य-न्योऽन्याभावात्यन्ताभावः प्रतियोगिरूप इति प्रतियोगि-समानदेशोऽन्योऽन्याभावो न स्यादिति चेन्न अत्यन्ताभा-वात्यन्ताभावः प्रतियोग्येव अन्योऽन्याभावात्यन्ताभावस्तु प्रतियोगिवृत्तिरसाधारणो धर्म्मइति । उच्यते वृत्तिमदत्य-न्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं आकाशात्यन्ताभावो यद्यपि प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगी तथापि स न वृत्तिमानित्याकाशात्यन्ताभावएव केवलान्वयी तथाप्रमेय-त्वाभिधेयत्वादि केवलान्वयि वृत्तिमतोऽत्यन्ताभावस्याप्रति-योगित्वात् । ननु प्रमेयत्वं प्रमाविषयत्वं तच्च न केवला-न्वयि प्रमायाविषयत्वस्य चाननुगमादिति वाच्यं प्रमात्व-मेव हि परम्परासम्बन्धात् घटादौ प्रमेयत्वमनुगतं प्रमा-जातीयविषयत्वं वा तथापि केवलान्वयिनि संशयाभावात् कथमनुमितिः प्रमेयत्वमत्र वर्त्तते न वेति संशयस्य न प्रमे-यपक्षकः किन्तु प्रमेयत्वपक्षको भिन्नविषयकः प्रमेयत्वपक्षके चाखिलसाध्यस्यान्वयव्यतिरेकित्वं तथाच घटः प्रमेयो न वेति संशयो मृग्यते स च नास्त्येव । अथ पक्षः साध्यवान्न

वा पक्षे साध्यमस्ति न वेति संशयौ समानविषयकावेव तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुपोविधानादिति चेन्न विशेषणवि-शेष्यभावभेदेनार्थभेदात् मैवं य एव हि संशयः पक्षे साध्य-सिद्धिविरोधी स एवानुमानाङ्गमावश्यकत्वात् लाघवाच्च न तु समानविषयकत्वमपि तत्र तन्त्रं गौरवात् प्रमेयत्वं घट-निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि न वेति संशयस्य घटः प्रमेय इति साध्यसिद्धिविरोधी भवत्येव यद्वा संशययोग्यतैवानु-मानाङ्गं संशयस्य तदानीं विनाशात् न च सापि साधक-बाधकप्रमाणाभावः प्रमेयत्वाभावासिद्धौ तत्प्रमाणासिद्धे-स्तदभावासिद्धिरिति वाच्यं पक्षनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगि-त्वज्ञानस्यैव साध्यसाधकत्वेन तदभावस्यैव योग्यतात्वात् प्रमेयत्वमत्यन्ताभावप्रतियोगीति भ्रमस्यतः संशय इत्यन्ये। नन्वेकरूपविकलमिदं कथं गमकं तत्त्वे वा व्यतिरेकविक-लवत् रूपान्तरविकलमपि गमकं स्यादिति चेन्न अन्वय-व्यतिरेकव्याप्त्योरन्यतरनिश्चयेनानुमित्यनुभवात् युगपदुभ-यव्याप्त्युपस्थितौ विनिगमकाभावेन उभयोरपि प्रयोजकत्वे व्यतिरेकोपासना व्यतिरेकस्य विपक्षवृत्तित्वशङ्कानिवृत्ति-द्वारा व्यतिरेकव्याप्तावुपयुज्यते अत्र तु विपक्षाभावेन शङ्कैव नोदेति।

केवलव्यतिरेकी त्वसत्सपक्षो यत्र व्यतिरेकसहचारेण व्याप्तिग्रहः। ननु व्यतिरेकी नानुमानं व्याप्तिपक्षधर्म-ताज्ञानस्य तत्कारणत्वात् अत्र व्यतिरेकसहचारात् तत्र

व्याप्तिरन्वयस्य पक्षधर्मता न च व्याप्तपक्षधर्मत्वं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वसत्त्वमुभयमप्यनुमितिप्रयोजकमिति वाच्यम् अननुगमात् नचान्यतरत्व तथा एकप्रमाणपरिशेषापत्तेः न च तृणारणिमणिन्यायेनानुमितिविशेषे तद्धेतुत्वमिति वाच्यं व्यतिरेकिसाध्येऽनुमितित्वासिद्धेः उभयसिद्धक्लृप्तत्कारणस्याभावात् न च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमेवानुमितिप्रयोजकमिति वाच्यं गौरवात् केवलान्वयिन्यभावाच्च । अथ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्याप्यत्वमनुमेयम् एवं व्यतिरेकव्याप्त्यान्वयव्याप्तिमनुमाय यत्रानुमितिः सएव व्यतिरेकीत्युच्यते तन्न अन्वयव्याप्तेर्गमकत्वे व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासस्यार्थान्तरतापत्तेः अन्वयव्याप्त्यनुकूलतया च तदुपन्यासे अन्वयव्याप्तिमनुपन्यस्य तदुपन्यासस्याप्राप्तकालत्वमिति । उच्यते निरुपाधिव्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकत्वात् अन्वयव्यतिरेकवत् । नन्वेवं व्याप्तिग्रहएव पृथिवीतरभिन्नेति भाषितं नियतसामानाधिकरण्यरूपत्वाद्व्याप्तेरिति सत्यं गन्धवत्त्वावच्छेदेनेतरभेदस्य साध्यत्वात् अतएवाचार्य्यैः पक्षतावच्छेदकस्य न हेतुत्वमनुमेने पृथिवीत्वमितरभेदव्याप्यमितिप्रतीतावपि सर्व्वा पृथिवीतरभिन्नेऽति पृथिवीविशेष्यकबुद्धेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वाच्च । यद्वा व्यतिरेकव्याप्तेरेवान्वयेन गम्यगमकभावः साध्याभावव्यापकसाधनाभावाभावेन साधनेन सा-

ध्याभावाभावस्य साध्यस्य साधनात् व्यापकाभावेन व्याप्याभावस्यावश्यम्भावात्। अथैवं न सानुमितिः क्लृप्तहेतुलिङ्गपरामर्शाभावादन्यथाननुगम इति चेन्न अनुमितिमात्रे व्याप्तिज्ञानस्य प्रयोजकत्वात् नचैवमतिप्रसङ्गः अनुमितिसामान्यसामग्र्यां सत्यामप्यनुमितिविशेषसामग्रीविरहादनुमित्यनुत्पत्तेः विशेषसामग्रीसापेक्षायाएव सामान्यसामग्र्या जनकत्वात् अन्वयिव्यतिरेकिविशेषद्वयसामग्री च नास्त्येव। ननु पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादिति-व्यतिरेकिणि साध्यमसिद्धं तथा च न व्यतिरेकिनिरूपणं न वा पक्षत्वं न वा लिङ्गजन्यसाध्यविशिष्टतज्ज्ञानं तेषां साध्यज्ञानजन्यत्वात्। अथ साध्यं प्रसिद्धं तदा यत्र प्रसिद्धं तत्र हेतोरवगमेऽन्वयित्वं अनवगमे असाधारण्यम्। किञ्च इतरभेदो न स्वरूपं अधिकरणप्रतियोगिनोः पृथिवीजलाद्योरनुमानात् प्रागेव सिद्धेः नापि वैधर्म्यं जलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिमत्त्वं तद्धि पृथिवीत्वादिकं तच्च सिद्धमेव न च जलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन पृथिवीत्वं न सिद्धमिति वाच्य जलादौ पृथिवीत्वात्यन्ताभावग्रहदशायां पृथिवीत्वेऽपि तत्प्रतियोगित्वग्रहात् अन्योऽन्याभावस्तु भेदो यद्यपि साध्यं सम्भवति वैधर्म्यज्ञानसाध्यत्वादन्योऽन्याभावग्रहस्य तथापि जलादिप्रतियोगिकान्योऽन्याभावस्याप्रसिद्धिः न च जलादिप्रत्येकान्योऽन्याभावः साध्योऽसाधारण्यप्रसङ्गात्। अथ पृथिवी तेजोभिन्ना न वेतिसंश-

येन तेजोभिन्नत्वेऽवगते पृथिवी तेजोभिन्ना सती जलादिद्वादशभिन्ना न वेति संशये तेजोभिन्नत्वे सति जलादिद्वादशभिन्नत्वं प्रसिद्धं तदेव साध्यम् एकविशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरबुद्धेरेव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानात् एवञ्च संशयप्रसिद्धं साध्यमादाय व्यतिरेकादिनिरूपणम् । यद्वा पृथिवी इतरभिन्ना नवेति प्रत्येकं त्रयोदशसंशयविषयाणां त्रयोदशान्योऽन्याभावानां समुदायः पृथिव्यामवगतो व्यतिरेकादिनिरूपकः नचैवं पृथिव्यामेव साध्यप्रसिद्धेर्व्यतिरेकिवैयर्थ्यं साध्यनिश्चयार्थं व्यतिरेकिप्रवृत्तेः न चासाधारण्यं समुदितान्योऽन्याभावानां साध्यत्वे सपक्षाभावादिति चेन्न साध्यनिश्चये हि साध्यव्यतिरेकनिश्चयोभवत्येव साध्यसन्देहे तद्व्यतिरेकसंशयस्य वज्रलेपत्वात् तथा च संशयरूपासाध्यसिद्धिरिति शिष्यबन्धनम् एतेन पृथिवी जलादिभ्योभिन्नेति विप्रतिपत्तिरूपवादिवाक्यादाकाङ्क्षादिमतोऽपूर्व्वार्थप्रतिपादकत्वात् साध्यप्रसिद्धिरिति परास्तम् वाक्यादेव पृथिव्यां साध्यसिद्धेर्व्यतिरेकिवैयर्थ्यात् । न च तद्बुद्धौ वादिवाक्यजन्यत्वेनाप्रामाण्यसंशयात् निश्चयेऽपि संशयइति तन्निश्चयार्थं व्यतिरेकीति वाच्यं तर्हि संशयप्रसिद्धं साध्यं तस्य च न व्यतिरेकनिश्चायकत्वमित्युक्तत्वात् स्वार्थानुमाने तदभावाच्च ।

उच्यते घटादावेवेतरसकलभेदस्य प्रत्यक्षः प्रसिद्धिः घटो न जलादिरितिप्रतीतेः । नन्वयमन्योऽन्याभावो न

प्रत्यक्षः अतीन्द्रियप्रतियोगिकाभावत्वात् परमाणुसंसर्गाभाववत् योग्यानुपलब्धेरभावग्राहकत्वात् नयनोन्मीलनानन्तरं स्तम्भः पिशाचो न भवतीति प्रतीतेर्बाधकबलेन वायुर्वातीतिवल्लिङ्गग्रहोपक्षीणत्वादिति चेन्न योह्यनुपलम्भोऽधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वविरोधी सोऽभावं ग्राहयति न तु योग्यानुपलब्धिमात्रम् अन्यथा वायौ रूपाभावप्रतीतिवत् जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रहप्रसङ्गात् अधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वञ्च तर्कितं यदि हि स्तम्भः पिशाचः स्यात् स्तम्भवदुपलभ्येतेति पिशाचानुपलम्भः स्यात् न च पृथिवी जलाद्भिद्यते जलावृत्तिधर्म्मवत्त्वात् तेजोवत् एवमन्येभ्योऽपि भेदसिद्धौ द्वादशभिन्नेतिविशेषणादत्वासमवायभेदसाधनादन्वयिन एव पृथिव्यां त्रयोदशभेदसिद्धिरिति किं व्यतिरेकिणेति वाच्यं जलादिभिन्ना सती समवायभिन्नेति बुद्धावपि त्रयोदशभिन्नेतिबुद्धेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वात् न च घटस्यापि पक्षत्वादंशतः सिद्धसाधनं सर्व्वा पृथिवीतरभिन्नेत्युद्देश्यप्रतीतेरभावात् पक्षतावच्छेदकनानात्वे हि तत् अतएवानित्ये वाङ्मनसे इत्यत्रानित्या वागितिबुद्धेरुद्देश्याया: सिद्धत्वादंशतः सिद्धसाधनम् अन्यथानुमानमात्रोच्छेदात् पक्षस्य सिद्धस्यैव साध्यत्वात् न च घटः कथं पक्षः साध्यनिश्चयेन संशयसिषाधयिषयोरभावादिति वाच्यं सर्व्वा पृथिवी इतरभिन्ना न वेति संशयस्य तत्प्रकारकसिषाधयिषयोश्च सामान्यतो घटविषयत्वात् घटत्वेन विशेष-

दर्शनं सिद्धिर्वा अतस्तेन संशयसिषाधयिषे न स्तः 'पृथिवी-त्वेन ते भवतः एवं धूमवान् वह्निमानिति धूमत्वेन वह्नि-निश्चयेऽपि पर्व्वते वह्निसंशयवत् यद्वा सर्व्वत्वेन रूपेण न पक्षता सर्व्वत्राविप्रतिपत्तेः घटाद्येकदेशे इतरभेदस्य प्रत्य-क्षसिद्धत्वात् तथाचैकदेशे विप्रतिपत्तौ सामान्ये इतर-भेदसाधने अर्थान्तरं किन्तु सामान्येन पृथिवीत्वेन याव-देव विप्रतिपत्तिविषयस्तावतामेव पक्षता विशेष्याननुग-मात् । तर्हि पृथिवी इतरभिन्ना पृथिवीत्वाद्घटवदित्यन्व-यिनैवेतरभेदस्य सिद्धत्वात् किं व्यतिरेकिणा घटसाधारण-पक्षत्वेऽप्यभेदानुमानवत् पक्षस्यापि दृष्टान्तत्वाविरोधात् पक्षान्यत्वं हि तत्रातन्त्रं किन्तु साध्यवत्तया निश्चितत्वं प्रयोजकं न च पृथिवीत्वाग्रहे पूर्व्वं गृहीतं यत्र साध्यं पश्चात् स्मर्य्यते तत्र हेतुसाध्यसामानाधिकरण्याग्रहाद्व्यतिरेक्यव-तार इति वाच्यं हेतोरेव पक्षतावच्छेदकत्वेन घटे पृथिवी-त्वग्रहदशायामितरभेदसामानाधिकरण्यग्रहावश्यम्भावादि-ति चेत् सत्यं अन्वयितुल्यतया व्यतिरेकिणोऽपि सामर्थ्या-दन्वयाप्रतिसन्धानदशायां व्यतिरेक्युपन्यासस्यापि पर्य्यनु-योज्यत्वात् तदुक्तमास्तां तावदयं सुहृदुपदेशः केवलव्यति-रेकिलक्षणं तावन्निर्व्यूढम् । अथ वा जलादीनां त्रयोद-शान्योऽन्याभावाः त्रयोदशस्तु प्रसिद्धाः पृथिव्यां साध्यन्ते अतएवाकाशे व्यतिरेकिणा जलादिमिलितप्रतियोगिका-न्योऽन्याभावाप्रतीतावपि त्रयोदशान्योऽन्याभावाः साध्या-

इति नान्वयित्वासाधारण्ये। यद्वा जलं तेजःप्रभृति द्वादशभिन्नप्रतियोगिकान्योऽन्याभाववत् द्रव्यत्वात्तेजोवदित्यनुमानात्त्रयोदशभिन्नस्य सामान्यतः सिद्धौ पृथिव्यां त्रयोदशभिन्नत्वं साध्यं न चान्वयित्वसाधारण्यं वा पश्चादन्यत्र साध्याप्रसिद्धेः वस्तुगत्या पृथिव्यामेव साध्यसिद्धिः किं व्यतिरेकिणेति चेन्न पृथिवी त्रयोदशभिन्नेति व्यतिरेकिणं विना अप्रतीतेः। नन्वेवं पृथिवी जलादित्रयोदशभिन्नप्रतियोगिकान्योऽन्याभाववती द्रव्यत्वादिति पृथिवीभिन्नतद्भिन्नादिसिद्धिः स्यादिति चेन्न अप्रयोजकत्वात् प्रकृते चानुभूयमान जलादिवैधर्म्यस्य पृथिवीत्वाश्रयशब्दाश्रयत्वादेरतिरिक्तं विनानुपपत्तेः। नन्वितरभेदो यद्यन्योऽन्याभावस्तदा भावाद्भेदो न सिद्ध्येत अभावस्याभावान्तराभावात् यदि च तेन समं स्वरूपभेदएव साध्यः तदाननुगमादनुमानाप्रवृत्तिः भावोऽभावो न भवतीत्यबाधितप्रतीतिबलादभावस्यापि अन्योऽन्याभावोऽस्तीति केचित् तन्न अपसिद्धान्तात् नन्वतिप्रसक्ताधिकरणस्वरूपमात्रेणैवाभावप्रतीत्युपपत्तौ चाधिकाभावेमानाभावाच्च इति चेन्न इतरभावान्योऽन्याभावस्य साध्यत्वात् न चैवमभावादविवेकतादवस्थ्यं तेन समं स्वरूपभेदस्यान्वयिना व्यतिरेकिणा वा साध्यत्वात्। अन्ये तु पृथिवीत्वभिन्नधर्म्मात्यन्ताभावएव साध्यः जलत्वादिप्रतियोगिकास्तावन्तोऽत्यन्ताभावा वा तत्तदसाधारणतत्तद्धर्म्मात्यन्ताभावयोगो वा एते चाभावा

जलत्वं न घटादौ घटादिजलात्यन्ताभाववदिति प्रत्यक्षादेः क्वचित्तत्तद्वैधर्म्यादेव प्रसिद्धा इति नाप्रसिद्धिः तावता-मभावानां वैशिष्ट्यं न प्रसिद्धमिति चेत् किमेतावता नहि तावद्वैशिष्ट्यमत्र साध्यते किन्तु जलत्वादीनां यावन्तो-ऽभावा इह साध्यास्ते च तत्र तत्र प्रसिद्धाएव तावद्वैशिष्ट्य-धीस्तु फलम् अन्यथा सिद्धसाधनात् मिलितानामपि साध्यत्वेनाप्रसिद्धिः किञ्चिदेकधर्म्मावच्छेदो हि बलादिवन्मे-लकार्थः सच नासिद्धः न च हेतोरसाधारण्यं तावदभाव-योगीत्यत्र सपक्षो भवति न तु तदेकदेशकतिपयाभाववान् साध्यतायास्तावत्पर्य्याप्तेः। यद्वा जलत्वात्यन्ताभावस्तेज-स्त्वात्यन्ताभावाधिकरणवृत्तिः अत्यन्ताभावत्वात् घटा-त्यन्ताभाववत् एवमत्यन्ताभावान्तरसामानाधिकरण्यमपि साध्यमिति क्वाप्रसिद्धिः। किञ्चेतरे तावत् प्रसिद्धाएव ते च भेदप्रतियोगिनो मेयत्वादितीतरभेदोऽपि ग्रह एव। ननु पृथिवी नेतरभेदवती गुरुत्वादिभ्यो जलवदिति चेन्न इतरभेदनिषेधो हीतराभेदः न च तेजःप्रभृत्यभेदोजल इति दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यात् चतुर्द्दशाभेदाना चैकत्र विरो-धेनासम्भवात् चतुर्द्दशभेदानां चैकत्र वृत्तौ न विरोधः। यत्तु साध्यप्रसिद्धौ पृथिवीतरभिन्ना तत्साध्याधिकरणपृथि-व्यन्यतरत्वात्तदधिकरणवत् पृथिव्यां तत् साध्यमन्वयिनएव सेत्स्यतीति तन्न अन्यतरत्वस्यालिङ्गत्वादित्युक्तत्वात् लिङ्गत्वे वा जलादावपि तत्सिद्धिप्रसङ्गात् एवं तर्हि पृथिवी जलं

पृथिवीत्वात् यन्न जलं तन्न पृथिवी यथा तेज इति सत्प्रति पक्षोऽस्त्विति चेत् न अजलस्य घटादेः प्रत्यक्षतएव पृथिवीत्वनिश्चये व्यतिरेकव्यभिचारादस्य न्यूनत्वात् तदनवधारणे तु सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेव। ननु जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् इच्छादिकार्य्यवत्त्वाद्वेति व्यतिरेकिणि साध्याप्रसिद्धौ कथं व्यतिरेकादिनिरूपणं नैरात्म्यञ्च घटस्य न प्रत्यक्षवेद्यं तस्य तत्रासामर्थ्यात् नानुमानगम्यं नैरात्म्याप्रतीतावन्वयिनोऽभावात् सात्मकत्वप्रतीतिं विना व्यतिरेकिणोऽनुपपत्तिः। अथेच्छा समवायिकारणजन्या कार्य्यत्वात् तच्च समवायिकारणं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यभिन्न पृथिव्यादित्वे बाधकसत्त्वादिति पृथिव्यादिभिन्नात्मसिद्धौ तद्वत्त्वं जीवच्छरीरे साध्यत इति चेत् यदि सात्मकत्वमात्मसंयोगवत्त्वन्तदा घटादौ तदस्तीति ततो हेतुव्यावृत्तावसाधारण्यं ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानकारणीभूतसंयोगाश्रयकार्य्यत्वं सात्मकत्वं शरीरात्मसंयोगस्य ज्ञानकारणत्वात् आत्ममनसोस्तथात्वेऽप्यकार्य्यत्वादिति चेत् न शरीरादन्यत्रासिद्धे तत्र प्रसिद्धौ सिद्धसाधनात् इच्छाया असमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वस्याभावो घटादौ दृष्टः तद्व्यतिरेकः शरीरे साध्यत इति चेन्न इच्छाया असमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वस्य शरीरएव प्रसिद्धेः सिद्धसाधनात् अन्यथा असिद्धिव्यतिरेकाद्यनिरूपणात् अप्रसिद्धसाध्यसंसर्गमिव साध्यमप्रसिद्धं साधयति व्यतिरेकीति चेत् न व्यतिरेकाद्यनिरूपणात्

असाधारणधर्मेणाप्रतीतपदार्थानुमाने घटत्वादिनापि स्वेच्छाकल्पितडित्थाद्यनुमानप्रसङ्ग इति । उच्यते इच्छाया असमवायिकारणसिद्धाविच्छात्वं संयोगासमवायिकारणकवृत्ति नित्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् शब्दत्ववत् सचासमवायिकारणं संयोगः किञ्चिदवच्छिन्नः संयोगत्वात् आत्मसंयोगमात्रस्येच्छाजनकत्वेऽतिप्रसङ्गादितीच्छाऽसमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वं सात्मकत्वं शरीरे साध्यते । यद्वा आत्मनीच्छाधारता आत्मसंयोगावच्छेद्या जन्यविभुविशेषगुणाधारतात्वात् वाय्वादिसंयोगाद्यवच्छेद्यशब्दाधारत्ववदिति सामान्यतः सिद्धमिच्छाधारताघटकेच्छासमवायिकारणद्रव्यसंयोगवत्त्वं सात्मकत्वम् अतएव ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानकारणीभूतसंयोगाश्रयकार्य्यत्वं वा सात्मकत्वं स्वशरीरे प्राणादिमत्त्वस्य इच्छादिमत्त्वस्य च चेष्टावयवोपचयादिव्याप्यत्वग्रहात् घटादौ चेष्टादिविरहेण प्राणादिमत्त्वेच्छादिमत्त्वविरहानुमानमिच्छादिविरहात् इच्छादिप्रयोजकेच्छाद्याधारताघटकेच्छाद्यसमवायिकारणसंयोगविरहानुमानं कार्य्याभाववति कारणाभावनियमात् । न च सात्मकत्वं शरीरवृत्ति शरीरे बाधकाभावात् शरीरत्ववदित्यन्वयिनैव साध्यसिद्धेः किं व्यतिरेकिणेति वाच्यं शरीरं सात्मकमिति शरीरविशेष्यकबुद्धेर्व्यतिरेकिणं विनानुपपत्तेः उपायान्तरस्योपायान्तरादूषकत्वाच्च यद्वा चेष्टा संयोगासमवायिकारणिका संस्का-

राजन्यक्रियात्वादिति चेष्टाया असमवायिकारणसंयोग-सिद्धौ प्रयत्नवदात्मसंयोगएव पर्य्यवस्यति प्रयत्नान्वयव्यति-रेकानुविधायित्वात् एवं चेष्टाया असमवायिकारणसंयो-गाश्रयत्वे सति शरीरत्वं सात्मकत्वं जीवच्छरीरे साध्यं चेष्टावत्त्वादितिहेतुः चेष्टाविरहश्च घटादौ प्रत्यक्षसिद्धः चेष्टा विरहात्तदसमवायिकारणसंयोगविरहोऽपि सुग्रहः। यद्वा जीवच्छरीरं तदवयवो वा आत्मभिन्नत्वे सत्यात्मविशे-षगुणकारणभोगानधिकरणावृत्तिसंयोगवत् प्राणान्यत्वे सति ज्ञानकारणीभूतप्राणसंयोगवत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घटः आत्मप्राणसंयोगः प्राणमनःसंयोगो वा शरीरप्राण-संयोगेनैवान्यथासिद्धौ न कारणं भोगाधारवत्त्वं भोगसम-वायिकारणातिरिक्तवृत्तिसकलभोगाधिकरणवृत्तित्वात् प्र-मेयत्वादिवदिति तार्किकनीतिः। अथेच्छाष्टद्रव्यातिरिक्त-द्रव्याश्रिता अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा नाश्रितमष्टद्रव्याश्रितं वेति कथं व्यतिरेकी अष्टद्रव्याति-रिक्तद्रव्यस्य तद्वृत्तित्वस्य चाप्रतीतेर्व्यतिरेकाद्यनिरूपणात्। स्यादेतत् इच्छाया द्रव्याश्रितत्वेऽनुमिते पृथिव्यादौ बाधान-वतारदशायां विप्रतिपत्तिवाक्यादाश्रितत्वादिसाधारणधर्म-दर्शनाद्वा तद्द्रव्यमष्टद्रव्यातिरिक्तं न वेति सन्देहेनाष्टद्रव्या-तिरिक्तद्रव्योपस्थितिः। यद्वा इच्छाया अष्टद्रव्यातिरिक्ता-श्रयोपस्थितौ पश्चादिच्छाश्रयोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यं न वेति संशयादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्योपस्थितिः। अथ वा द्रव्या-

श्रिता इच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तिर्नवेति पूर्ववत् संश-
यादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं प्रसिद्धमिच्छायाः साध्यते
संशयप्रसिद्धमपि साध्यं व्यतिरेकादिनिरूपकं साध्यज्ञान-
मात्रस्य कारणत्वात् नचैवं संशयादेव पक्षे साध्यसिद्धेर्व्य-
तिरेकिवैयर्थ्यं निश्चयार्थं तत्प्रवृत्तेरिति मैवं संशयेन साध्य-
प्रसिद्धावपि तद्व्यतिरेकनिश्चयासम्भवात् साध्यव्यतिरेक-
तद्व्याप्तिनिश्चयस्य साध्यनिश्चयसाध्यत्वात् साध्यसन्देहे तद्व्य-
तिरेकादिसंशयावश्यम्भावात् । किञ्च संशयोपस्थितसाध्यस्य
व्यतिरेकिनिरूपणं न योग्यानुपलम्भात् साध्यनिश्चयं विना
योग्यानुपलम्भासम्भवात् नापि व्यापकाभावात् साध्यनिश्चयं
विना तद्व्यापकत्वनिश्चयाभावात् न च यदीच्छा अष्टद्रव्याति
रिक्तद्रव्याश्रिता न स्यादष्टानाश्रिता सती द्रव्याश्रिता न
स्यात् रूपवदिति साध्यविपर्ययकोटौ प्रतिकूलतर्कसहकृतः
साध्यसंशयएव निश्चयकार्य्यं करोति अतएवैतादृशसंशयोप-
स्थितकल्पितडित्थादिसाधनमप्यपास्तं तद्विपर्यये प्रतिकूल-
तर्काभावादिति वाच्यं साध्यनिश्चयं विना साध्यव्यतिरेक-
निश्चयतन्मूलतर्कानवतारात् अन्यथा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्य-
वृत्तित्वनिरूपणे तर्कोदये च तत् सहकृतसाध्यसंशयस्य
साध्यव्यतिरेकनिश्चायकत्वमिति । उच्यते । इच्छाश्रयद्रव्य-
सिद्धौ पृथिव्यादाविच्छाधारता भवेत् द्रव्यं पृथिव्याद्यष्टद्र-
व्यभिन्नम् अष्टद्रव्यावृत्तिधर्म्मवत्त्वात् पृथिव्यादित्वे बाधक-
सत्त्वाद्वेत्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धाविच्छायामष्टद्रव्यातिरि-

क्तद्रव्यवत्त्वमष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं वा साध्यते साध्य-
प्रसिद्धिर्द्रव्यत्वे इच्छाविशेष्यकाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वप्र-
तीतेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वात् तथापीच्छाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्या-
श्रिता अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वात् अष्टद्रव्या-
तिरिक्तद्रव्यत्ववदिति साध्यप्रसिद्ध्येव दृष्टान्तप्रसिद्धेरन्वयी-
हेतुः स्यादिति चेन्न अन्वयव्याप्त्यप्रतिसन्धाने व्यतिरेकव्या-
प्तिप्रतिसन्धानदशायां व्यतिरेकिसम्भवात् न च द्रव्यत्वादेः
सपक्षात् व्यावृत्तावसाधारण्यं तद्धि साध्यतदभावोभयसा
धकत्वेन सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषावहं प्रकृते न च
हेतोः साध्याभावसाधकत्वं विपक्षे बाधकाभावात् साध्य-
साधकत्वे तत्सत्त्वाच्च अतएव यावदेकत्वानुकूलतर्को नाव-
तरति तदैव दशाविशेषेऽसाधारण्यं दोष इत्युक्तं सुवर्ण-
तैजसत्वसाधकव्यतिरेकिणि शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादा-
वपि तथा। अथाष्टद्रव्याधारत्वबाधानन्तरमिच्छादौ गुण
त्वादेवाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं सिद्ध्यति पक्षधर्मताब-
लात् प्रसिद्धविशेषबाधे सामान्यज्ञानस्य तदितरविशेष-
विषयत्वनियमात् अतएवासर्वविषयानित्यज्ञानबाधानन्तरं
क्षित्यादौ कार्यत्वेन ज्ञानजन्यत्वं सिद्धन् नित्यसर्वविषयत्वं
ज्ञानस्यादायैव सिद्ध्यतीति चेन्न बाधानन्तरमष्टद्रव्यातिरि-
क्तद्रव्यविषयाप्यनुमितिर्द्रव्याश्रितत्वप्रकारिका स्यात् अनु-
मितेर्व्यापकतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वनियमात् नत्वष्टद्रव्या-
तिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वप्रकारिका तस्य पूर्वमप्रतीतत्वेन प्रकार-

त्वसम्भवादिति तत्प्रकारिकानुमितिर्व्यतिरेकिणैव अनाद्य-नन्तद्व्यणुकादियावत्प्रत्यक्षीकरणेऽनाद्यनन्ततावदुपादानागो-चरापरोक्षज्ञानत्वमेव नित्यसर्वविषयकत्वमेतदन्यनित्यसर्व्व-विषयत्वं व्यतिरेकिणएव सिध्यति पक्षधर्म्मताबलेनापि व्यापकतावच्छेदकप्रकारेण साध्यसिद्धिर्भवति नतु साध्यगत विशेषप्रकारिका अतिप्रसङ्गात् । नन्वष्टद्रव्यानाश्रितेच्छा द्रव्याश्रितेति यदि साध्यते तदाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्व-मन्तरेण प्रतिज्ञार्थएव नोपपद्यते सत्यम् एवमप्यष्टद्रव्याना-श्रितेच्छायां द्रव्याश्रितत्वं सिद्ध्यतु तस्याष्टद्रव्यातिरेक्यं कुतः सिद्ध्येत् अथ सामान्यव्यभिचारमादाय मानान्तरोप-नीतं तत्तदन्यत्वमुपजीव्याष्टद्रव्यान्यद्रव्यवृत्तितैवेच्छादेः परि-च्छिद्यते ज्ञानान्तरोपस्थितविशेषणविशिष्टज्ञानस्य सुरभि चन्दनमित्यादौ दर्शनादिति चेत् न मानान्तरान्नियमे-नानुपस्थितेः ये चेच्छाश्रये पृथिव्यादिभिन्नत्वं न जानन्ति इच्छायाश्च पृथिव्याद्यनाश्रितत्वं न जानन्ति तेषामप्यनु-मानादित्यप्याहुः। अथ व्यतिरेकी नानुमानं सर्व्वत्र प्रमे-यत्वादिना सत्प्रतिपक्षग्रस्तत्वादिति चेन्न विपक्षबाधकेन व्यतिरेकिणो बलवत्त्वात् । अन्ये तु व्यतिरेकिण्यभाव एव साध्यः सचाप्रसिद्धएव सिद्ध्यति यस्याभावस्य व्यापको हेत्वभावो गृहीतस्तस्याभावः पक्षे व्यापकाभावाभावरूपेण हेतुना सिद्ध्यति व्यापकाभाववत्तया ज्ञाते व्याप्याभावज्ञा-नावश्यम्भावात् तथा हि पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवी-

त्वादित्यत्र द्रुतरस्य जलादेर्व्यापकः पृथिवीत्वाभावो गृहीतस्तदिति पृथिवीत्वाभावाभावरूपेण पृथिवीत्वेन पृथिव्यामितरान्योऽन्याभावोऽप्रसिद्धएव सिद्ध्यति प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वात् प्रत्यक्षेण भूतले घटाभाववत् एवमन्यत्राव्याप्यवृत्तीच्छायाः स्वाश्रयत्वे सिद्धे स्वाश्रये योऽत्यन्ताभावस्तदवच्छेदकं घटादि सर्वं तदवच्छेदेनेच्छानुपलम्भात् जीवच्छरीरन्तु न तथा तदवच्छेदेन तदाश्रये इच्छोपलम्भात् तथा चेच्छात्यन्ताभावाश्रयतावच्छेदकत्वरूपस्य नैरात्म्यस्य घटादौ प्राणादिमत्त्वाभावो व्यापको गृहीतस्तदिति जीवच्छरीरे प्राणादिमत्त्वेन इच्छात्यन्ताभावाश्रयत्वावच्छेदकत्वस्याभावः सात्मकत्वं साध्यते एवं प्रामाण्यसाधकव्यतिरेकिण्यपि व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वस्य व्यापकः समर्थप्रवृत्तिजनकत्वाभावोऽप्रमायां गृहीतोऽतो विवादाध्यासितानुभवे समर्थप्रवृत्तिजनकत्वेन व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वस्याभावः सिद्ध्यति व्यधिकरणप्रकारानवच्छिन्नत्वमेव प्रमात्वम्। ननु साध्याप्रसिद्धौ कथं साध्यविशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येति चेन्न पक्षे साध्यानुमितिसामग्रीसत्त्वात्पक्षविशेषणकः साध्यविशेष्यकएव प्रत्ययो जायते भूतले घटोनास्तीत्यभावविशेष्यकप्रत्ययवत् तथापि साध्याभावव्यापकाभावाभावरूपहेतुमत्तया पक्षज्ञानं व्यतिरेकिणि गमकतौपयिकं न च साध्यप्रसिद्धिं विनैतादृशप्रतिसन्धानं सम्भवति नच वस्तुगत्या यः साध्याभावस्तद्व्यापकाभावप्रति-

योगिभक्त्या ज्ञानं हृत्यतद्गूति वाच्यं व्यतिरेक्याभासानुपपत्तेरिति चेत् न योऽभावो यस्य भावस्य व्यापकत्वेन गृहीतः तदभावाभावेन तस्य व्याप्यस्याभावः पक्षे साध्यत इत्यनुगतानतिप्रसक्तस्य गमकतौपयिकत्वात् अयञ्च व्यतिरेकिप्रकारः स्वार्थएव परं प्रति साध्याप्रसिद्धा प्रतिज्ञाद्यसम्भवादिति सर्वं समञ्जसम् ।

व्यतिरेक्यनुमानसिद्धावर्थापत्तिर्न मानान्तरं तेनैव तदर्थसिद्धेः स्यादेतत् ज्योतिःशास्त्रात्तत्कथितलिङ्गाद्वा देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वमवगतं चरमं शतवर्षजीवी गृह एवेति नियमे प्रत्यक्षेणावगते पश्चाद्योग्यानुपलब्ध्या निश्चितो गृहाभावो जीवननियमग्राहकप्रमाणयोर्बलाबलानिरूपणाद्बहिःसत्त्वकल्पनं विना नियमद्वयविषयसंशयं जनयित्वा जीवति न वेति संशयमापाद्य जीवनसंशयापनुत्तये जीवनोपपादकं बहिःसत्त्वं कल्पयतीति यथोक्तसामग्र्यनन्तरं बहिरस्तीति प्रतीते तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां संशयद्वारा गृहाभावः तदुत्पादितनियमद्वयविषयकसंशयो वा करणं जीवनसंशयएववाकरणे सव्यापारकत्वानियमात् प्रमाणयोर्विरोधज्ञानं तदाहितसंशयद्वारा करणमिति कश्चित् । तदा जीवित्वस्य लिङ्गविशेषणस्य सन्दिग्धत्वेनानुमानासम्भवादर्थापत्तिर्मानान्तरम् । ननु संशयस्य कल्पकत्वे स्थाणुपुरुषसंशयादपि तदेककोटिनिर्व्वाहकल्पनापत्ति न च प्रमितसंशयः कल्पनाङ्गं जीवनस्य तदानीं

प्रमितत्वे संशयाभावप्रसङ्गात् जीवित्वनिश्चयेऽनुमानादेव वहिःसत्त्वनिश्चयाच्च कदाचित् प्रमितत्वे च प्राक्प्रमितपुरुषत्वस्यान्तरा तत्संशये कल्पना स्यात् किञ्च जीवनसंशयस्य स्ततेऽपि दृष्टत्वान्न व्यभिचारेण वहिःसत्त्वगमकमिति चेत् न यथोक्तसामग्रीप्रभवसंशयस्य कल्पनाङ्गत्वात् अतएव स्ततजनिष्यमाणयार्गृहाभावनिश्चयो न यथोक्तसंशयमापादयतीति न वहिःसत्त्वकल्पकगृहाभावो योग्यानुपलब्धिनिश्चितो न संशय इति। अथ जीवननियमग्राहकप्रमाणयोर्यदि च तुल्यबलत्वमवगतं क्व तर्हि वहिःसत्त्वकल्पना विशेषदर्शनविरहात् कल्पने वा प्रमितजीवननिर्व्वाहकवहिः सत्त्ववद्गृहनियमनिर्व्वाहकमरणस्याप्युचितत्वेन तत् कल्पनापि स्यात् जीवनमरणयोः संशयाविशेषात् अथ तयोरेकं बलीयोऽपरमबलं तदैकेनापरस्य बाधएवेति न संशयः तस्मादत्र ब्रतवर्षजीवित्वमवधारितं गृहाभावश्च निश्चितः तत्र वहिःसत्त्वकल्पनं न तु जीवनसंशये एवञ्च देवदत्तो वहिः सन् जीवित्वे सति गृहनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिति व्यतिरेकिणा वहिःसत्त्वज्ञानेनार्थापत्त्या लिङ्गविशेषण जीवित्वसंशये वहिःसत्त्वकल्पना च नास्त्येव किञ्च गृहाभावनिश्चयः प्रमाणद्वयविषयसंशयं जनयित्वा जीवनसंशयमापाद्य वहिःसत्त्वं कल्पयतीति न युक्तं न हि यतएव यत्संशयः सएव तन्निश्चयाय प्रभवति अतिप्रसङ्गात्। मैवम्। यथोक्तसामग्रीजनितसंशयवानेवं तर्क-

यति योग्यानुपलब्धिगृहीतो गृहाभावइति तन्निश्चयः सुदृढ़ इति जीवननियमग्राहकयोरेकं बाध्यं विरुद्धयोरप्रमाणत्वात् तदिह मरणं कल्पयित्वा जीवनग्राहकं बाध्यतां नोवा वहिःसत्त्वं कल्पयित्वा गृहनियमग्राहकं तत्र वहिःसत्त्वकल्पने गृहनियमग्राहकमात्रबाधा मरणकल्पने तु शतवर्षजीवी देवदत्तः शतवर्षजीवी गृहएवेति नियमद्वयस्यापि बाधा स्यात् तदाह जीवनबाधे तन्नियमबाधस्यावश्यकत्वादिति । किञ्च अद्य जीवति श्वो जीविष्यतीत्यादिबहुतरक्षणलवमुहूर्त्तादिसमयोपाधिनियतं जीवनमुपलब्धमितितद्भावे बहुतरव्याप्तिबाधः देवदत्ततदवयवगृहसत्त्वव्याप्तिबाल्या तथाभावरूपमरणापेक्षया वहिःसत्त्वस्य भावस्य लघुत्वं यदि च गृहान्योऽन्याभावाश्रयवहिःपदार्थवृत्तिसंयोगाश्रयत्वं वहिःसत्त्वमिति तदपेक्षया मरणमेव लघु तथापि मरणापेक्षया जीवनमात्रं लघ्विति तदेवकल्पयितुमर्हम् । ततोऽर्थापत्तिकल्पितं जीवित्वमुपजीव्यानुमानादपि वहिःसत्त्वज्ञानं भविष्यतीत्यतोव्यावर्त्तकसहकृतो यथोक्तसामग्रीप्रभवः संशयो वहिःसत्त्वं कल्पयति । न च वाच्यं तर्काणां विपर्य्ययापर्य्यवसायित्वं आभासत्वं तत्पर्य्यवसाने तदेवानुमानमेतत्तर्कसहायं वहिःसत्त्वमनुमापयिष्यतीति यतोलाघवगौरवतर्काणां विपर्ययापर्यवसायिनामेव प्रमाणसहकारित्वमतएव प्रत्यक्षशब्दादावपि सहकारी सः न च तस्यां दशायामेव प्रमाणान्तरमस्ति ततोऽर्थापत्ति-

सहकारित्वं तर्कस्य। ननु स्वकारणाधीनस्वभावविशेषात्त-र्कानुगृहीतयथोक्तसंशयस्य यदि बहिःसत्त्वप्रमापकत्वं तदा मृते गृहस्थिते वा तादृशसंशयादत्र बहिःसत्त्वकल्पना सापि प्रमा स्यादिति चेन्न यथाहि प्रमापकस्येन्द्रियस्य दोषेण प्रमाशक्तितिरोधानादैन्द्रियकभ्रमः तथा यथोक्तसंशयस्यापि दोषेण प्रमाशक्तितिरोधानादग्रहरूपभ्रमसम्भवात् परोक्ष-ज्ञानानां जनकज्ञानाविभ्रमत्वे यथार्थत्वनियमइति चेत् सत्यं प्रकृतेऽपि जीवनगृहाभावनियमग्राहकप्रमाणयोरन्य-तराभासत्वेनाभासत्वसम्भवात् यद्वा दोषाभावसहकृतस्य यथोक्तसंशयस्य बहिःसत्त्वप्रमापकत्वमिति। उच्यते। अनयो-रेकं बाध्यं विरुद्धार्थग्राहकत्वादिति सामान्यतो दृष्टादेव तर्कसहकृताद्गृहनियमग्राहकबाधे लिङ्गविशेषेण जीवित्व-निश्चयेऽनुमानाद्बहिःसत्त्वसिद्धिः तथाहि जीवनप्रमाणबाधे गृहनियमप्रमाणोत्थापितलिङ्गेन मरणानुमानात् प्रमाण-त्वाभिमतयोर्द्वयोरपि बाधा स्यात् गृहनियमग्राहकबाधे च निष्परिपन्थिजीवनप्रमाणलिङ्गविशेषणजीवित्वनिश्चये बहिःसत्त्वानुमानादेकप्रमाणबाधा वेत्यादि तर्कसहकृतात् सामान्यतो दृष्टादेवानयोरेकं बाध्यमिति जायमानानु-मितिः परम्परामरणज्ञापकं विषयीकरोति ननु बहिःसत्त्व-परम्परासाधकं जीवनप्रमाणं तथा च सामान्यतोदृष्टा-देव गृहनियमग्राहकबाधे जीवनप्रमाणलिङ्गविशेषणजी-वित्वनिश्चयेऽनुमानादेव बहिःसत्त्वज्ञानमिति किमर्था-

पत्त्या । ननु वह्निःसत्त्वज्ञानं विना जीवीगृहएवेत्यस्य ब्रह्मणापि बाधितुमशक्यत्वात् प्रथमं वह्निःसत्त्वज्ञानं न तु गृहनियमग्राहकबाधानन्तरं तत् येन निष्प्रतिपन्थिजीवनग्राहकाज्जीवित्वनिश्चयेऽनुमानं स्यात् न प्राथमिकवह्निःसत्त्वज्ञानमर्थापत्तिं विना न च गृहनियमग्राहिणि तुल्यबले जागरूके कथमर्थापत्त्यापि वह्निःसत्त्वज्ञानमिति वाच्यं तर्कसहकारेणार्थापत्तेर्बलवत्त्वाद्वह्निःसत्त्वज्ञानमुत्पाद्य गृहनियमग्राहकमानबाधादिति चेन्न तर्कसहकारेण सामान्यतोदृष्टस्य बलवत्त्वेन गृहनियमग्राहकबाधसम्भवात् तस्माद्यथोक्तसंशयदशायां जीवनबाधे तन्नियमबाधस्यावश्यकत्वादिति तर्कानन्तरमेव वह्निःसत्त्वज्ञानमित्यविवादं तत्र कल्पनीयप्रमाणाभावे यथोक्तसंशये तर्कस्य न सहकारित्वं गौरवात् किन्तु नियमग्राहकबाधद्वारा वह्निःसत्त्वपरम्परासाधके सामान्यतोदृष्टे लाघवात् न च सामान्यतोदृष्टावतारएवात्र नास्तीति वाच्यम् अनिर्द्धारितैकबाधप्राप्तौ ह्येकबाधानुकूलकल्पनायां विनिगमकस्तर्को न चैकबाधप्राप्तिः सामान्यतोदृष्टं विना । किञ्च विरोधज्ञानानन्तरमेकमप्रमाणमिति यदि धीर्नास्ति तदा प्रामाण्यसंशयो न स्यात् न स्याच्च जीवनसंशयः द्वयोरपि जीवनमरणनिश्चायकत्वात् । अथैकमनयोरप्रमाणमिति ज्ञानं जनयित्वा सामान्यतोदृष्टस्य पर्य्यवसितत्वात्तज्जनितनियमद्वयसंशयाहितजीवनसंशयानन्तरं तर्कावतारे वह्निरस्तीति

ज्ञानं जायमानं संशयस्य करणत्वं व्यवस्थापयतीति चेन्न यदेव हि विरुद्धाग्राहकत्वं तर्कविनाकृतमनिर्द्धारितैका-प्रामाण्यानुमितिमजीजनत्तदेव तर्कसहकृतं पुनरनुसन्धी-यमानं गृहनियमग्राहकप्रमाणमित्यनुमितिं वहिःसत्त्व-ज्ञानानुकूलां जनयति सहकारिवैचित्र्येणैकस्यापि विचित्र-फलजनकत्वात् न च जीवनसंशयानन्तरं तदनुसन्धान-मसिद्धं गृहनियमग्राहकस्य जीवनग्राहकविरुद्धार्थग्राहक-त्वानुसन्धानं विना वहिःसत्वकल्पनेऽप्यबाधप्रसङ्गात्। अथ यदि पर्य्यवसन्नमपि प्रमाणं पुनरनुसन्धीयमानं सहकारि-विशेषात् फलान्तरजनकं तदेच्छा द्रव्याश्रिता कार्यत्वा-दिति सामान्यतोदृष्टद्रव्याश्रितत्वानुमितौ पश्चादष्टद्रव्यवृत्ति-त्वबाधे व्यतिरेकिणात्मसिद्धिरिति मन्येत अष्टद्रव्यवृत्तित्व-बाधसहकृतात् सामान्यतोदृष्टादेव पुनरनुसन्धीयमानात् तत्सिद्धेरिति चेन्न अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्व-नियमेन तत्प्रकारकबुद्धेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वात् व्यतिरेकिणो-ऽप्यन्यत्र सामर्थ्यावधारणेनोपायान्तरस्यादोषाच्च। अपि च देवदत्तो जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वान्मह-दिति सामान्यतोदृष्टं लाघवसहकारेण जीवनप्रतियोगित्वं विषयीकरोति तथा च लिङ्गविशेषणनिश्चयादनुमानादेव वहिःसत्त्वसिद्धिः। अथ लाघवसाचिव्यात् सामान्यतो दृष्टस्यापि विशेषविषयत्वात् नियमग्राहकप्रमाणोत्थापित-लिङ्गकमरणानुमानेन जीवनग्राहकस्येवास्यापि सत्प्रति-

पक्षत्वम् एकेनापि भूयसामपि प्रतिबन्धकसम्भवात् न च तर्कात्सामान्यतोदृष्टस्य बलवत्त्वं व्याप्तिपक्षधर्म्मते हि बलं तत्र तुल्यमेव ज्ञातं लाघवाख्यतर्कस्य विशेषमात्रपर्य्यवसायकत्वेन व्याप्तिग्राहकत्वस्य तुल्यत्वादिति चेत् तर्हि पक्षताबलाद्विशेषसिद्धिः क्वापि न स्यात् सर्व्वत्र सामान्यमुखप्रवृत्तप्रमाणस्य विशेषपर्य्यवसानेऽन्यसाधर्म्म्येण सत्प्रतिपक्षसम्भवात् अप्रयोजकत्वान्न विपरीतसाधनमिति तुल्यं नियमग्राहकस्याप्रयोजकत्वात् जीवनग्राहकस्य तु सामान्यतोदृष्टस्य ज्योतिःशास्त्राद्यथार्थत्वमेव विपक्षबाधकं व्याप्तिग्राहकमस्ति तस्मात् सामान्यमुखप्रवृत्तस्य सहकारिविशेषाद्विशेषपरस्यानुमानस्य तद्विशेषविलक्षणग्राहकप्रमाणेन सत्प्रतिपक्षत्वम् । न च प्रमाणविरोधेनास्य तर्को न सहकारीति वाच्यं तर्कानवतारे विशेषपरत्वाभावेनाविरोधात् तदवतारे तदधिकरणत्वादेव अन्यथा तर्कानवतारे सत्प्रतिपक्षस्य तदवतारेऽपि तत्त्वं न निवर्त्तते किञ्चैवमर्थापत्तावपि तद्विरोधेन न सहकारी स्यात् । यदुक्तं मरणकल्पने शतवर्षावच्छिन्नजीवी गृहएवेत्यस्यापि बाधइति तत्र विशिष्टबाधो न विशेष्यबाधात् मरणेऽपि जीवी गृहएवेत्यस्य विशेष्यस्याबाधात् किन्तु विशेषणबाधात् स च शतवर्षजीवित्वबाधएव विशेषणाभावायत्तो विशिष्टाभावोऽप्यस्तीति चेन्न विशेष्यवति विशिष्टाभावस्य केवलविशेषणाभावात्मकत्वात् विशिष्टस्यातिरिक्तस्यानभ्युपगमात् । अन्ये

तु शतवर्षजीवी देवदत्तो जीवी गृहएव नास्तीतिप्रमा-
णेषु द्वयोरविरोधेऽपि तृतीयमादाय विरोधज्ञानमस्ति तत्र
जीवी गृहएवेत्यत्र प्रमाणघटितप्रमाणद्वयविरोधज्ञानज-
निताप्रामाण्यसंशयाहितजीवनसंशयात् प्रमाणयोरविरो-
धापादमप्रमाणविरोधि वहिःसत्त्वं कल्प्यते यथोक्तसंशय-
स्यायमेव स्वभावो यद्वस्तुगत्या अप्रमाणं तद्विरोधि कल्प-
यति विरोधघटकस्य वस्तुगत्या अप्रमाणत्वमेव विनिगम-
कत्वमिति तत्तुच्छम् अप्रमाणस्यापि प्रमाणत्वेन ज्ञानात्
तर्कादिभिर्विशेषदर्शनं विना यथोक्तसंशयानन्तरं वहिर-
स्तीति ज्ञानमसिद्धमतो न फलबलेन तथार्थापत्तिकल्पनम् ।
किञ्च स्वते गृहस्थिते वहिःस्थितैताद्दशसंशयादेव वहिःसत्त्वं
गृहसत्त्वं मरणञ्च कल्प्येत कस्यचित् क्वचिद्वस्तुगत्या अप्र-
माणत्वात् अर्थापत्त्याभासस्यैवं न स्यात् । स्यादेतत् मा-
भूत् संशयः करणमर्थापत्तावनुपपत्तिस्तु स्यात् तथाहि
जीवी देवदत्तो गृहे नास्तीति ज्ञाने सति वहिःसत्त्वं
विना जीवतोऽगृहासत्त्वमनुपपन्नमिति ज्ञानानन्तरं वहि-
रस्तीति धीरस्ति तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामनुपपत्तिज्ञानं
करणम् । न च देवदत्तो वहिरस्ति विद्यमानत्वे सति
गृहासत्त्वात् घटवदित्यनुमानाद्विद्यमानत्वे सति यत्र यन्ना-
स्ति तदन्यदेशे तदस्ति यथा गृहएव कोणेऽसन्नहं मध्ये
तिष्ठामीतिव्याप्तिप्रभवानुमानाद्वा वहिःसत्त्वसिद्धेः किम-
र्थापत्त्येति वाच्यं हेतुसाध्ययोः सहचाराज्ञानदशायामनु-

पपत्तिज्ञानेऽपि वह्निःसत्त्वज्ञानात् सामान्यतो व्याप्तिस्वानुमाने उपसंहर्त्तुमशक्येति तदन्यदेशसिद्धिरर्थापत्त्यैव। ननु जीविनो गृहासत्त्वमनुपपन्नं किं देवदत्त वह्निःसत्त्वं विना उत वह्निःसत्त्वमात्रं विना नाद्यः प्रथमं देवदत्तवह्निःसत्त्वाप्रतीतौ तेन विनेदमनुपपन्नमिति ज्ञानाभावात् प्रतीतौ वा किमर्थापत्त्या अर्थापत्तितएव तत्प्रतीतावन्योऽन्याश्रयः तदुक्तं तत्सत्त्वं तत्सिद्धेरग्रे तदसिद्धेरिति। नान्त्यः अन्यदीयवह्निःसत्त्वज्ञानं विनानुपपत्त्यभावात् वह्निःसत्त्वमात्रसिद्धावपि देवदत्तवह्निःसत्त्वासिद्धेरिति चेन्न सामान्येन हि विनानुपपत्तिज्ञानं कारणं सामान्याकारेणाशेषज्ञानं फलं तथाहि जीवतो वह्निःसत्त्वं विना गृहासत्त्वमनुपपन्नमिति ज्ञानं यस्य गृहासत्त्वमनुपपन्नं तत्र वह्निःसत्त्वं कल्पयति नान्यत्र देवदत्तस्य तथेति सिद्धे देवदत्ते वह्निःसत्त्वं कल्पयतइति देवदत्तवह्निःसत्वं पर्य्यवस्यति न तु तेन रूपेण कल्पना न वा तेन विनानुपपत्तिज्ञानं कारणं यथा वह्निमात्रव्याप्ताद्धूमात् पर्व्वते वह्निसिद्धिरेव पर्व्वतीयवह्निसिद्धिर्न तु पर्व्वतीयत्वेनैव धूमात्तत्सिद्धिः तेन रूपेण व्यापकत्वाग्रहात्। अथोपपादकाभाववत्युपपाद्याभावनियमोऽनुपपत्तिर्नत्वभावमात्रमतिप्रसङ्गात् एवञ्च व्यतिरेकव्याप्तिमत उपपाद्याद्यतिरेक्यनुमानमुद्रयैव साध्यसिद्धेः किमर्थापत्त्या तथाहि देवदत्तो वह्निः सन् जीवित्वे सति गृहासत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा मृतो गृहस्थितो वा न चान्यव्याप्यान्यस्य

गमकत्वेऽतिप्रसङ्गः साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य नियामकत्वात् न चार्थापत्तौ स्वरूपसती व्याप्तिर्लिङ्गं नानुमानमिति वाच्यम् अनुपपत्तेर्ज्ञानं विना कल्पनानुदयात् अर्थापत्त्याभासानवकाशाच्च। मैवम् अत्र हि व्यतिरेकव्याप्तिरन्वयस्य पक्षधर्म्मत्वमिति व्याप्तिधीजन्यमपि वह्निःसत्त्वज्ञानं नानुमितिः तस्या व्याप्तपक्षधर्म्मताज्ञानजन्यतानियमात्। न च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन पक्षधर्म्मस्य ज्ञानमनुमितिप्रयोजकमिहाप्यस्तीति वाच्यं केवलान्वयिनि तदसम्भवात् तदपेक्षया साध्यव्याप्यत्वज्ञानस्य लघुत्वाच्च। अथ व्यतिरेकसहचाराद्धेतोरेव व्याप्तिर्गृह्यते एवञ्चान्वयस्य व्यतिरेकस्य उभयस्य वा सहचाराद्व्याप्तिग्रहत्रैविध्येऽनुमानत्रैविध्यम् अतएव धूमो दशाविशेषेऽन्वयी व्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकी चेति अस्तु तावदेवं तथापि जीविदेवदत्ताभावो गृहे वर्त्तमानो न वह्निःसत्त्वे अङ्गं देवदत्तावृत्तित्वात् वह्निःसत्वगृहनिष्ठाभावयोर्व्यधिकरणत्वेन नियतसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यभावाच्च। उपरि सविता भूमेरालोकवत्त्वादित्यत्र भूमेरुपरि सन्निहितसवितृकत्वेनानुमानात् नापि गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं तत्प्रतियोगित्वस्य देवदत्तधर्म्मतया तदसन्निकर्षे प्रत्यक्षेण ज्ञातुमशक्यत्वात् अतएव विशेष्यासन्निकर्षात्तृतीयलिङ्गपरामर्शोऽपि न प्रत्यक्षेण। न च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहनिष्ठाभावयोर्ज्ञानं सहकार्य्यासाद्य मनसैव सजन्यत इति वाच्यं सह-

कारिणएव मानान्तरत्वप्रसङ्गात्। अथ व्याप्तिज्ञानानन्तरं स्मर्यमाणधूमात् कथमनुमितिः उक्तन्यायेन तत्रापि लिङ्गपरामर्शाभावादिति चेत् न कथञ्चित् ‘कथं तर्हि वह्निज्ञानं’ पक्षधर्मधूमस्मृतिसहितात् धूमो वह्निं विना नास्तीत्यनुपपत्तिज्ञानादिति गृहाण अतएव दृश्यमानोधूमो वह्निं विनानुपपन्नइति यदा ज्ञायते तदार्थापत्तिरेव यदा त्वनुपपत्तिज्ञानं विना व्याप्यत्वेन प्रतिसन्धीयते तदानुमानं त्वयापि त्रिविधानुमानस्वीकारात् तस्माद्व्यतिरेकव्याप्तिमुपजीव्य जीविदेवदत्तगृहाभावो वहिःसत्वं कल्पयति। उच्यते। देवदत्तासन्निकर्षेऽपि तस्य गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं प्रत्यक्षेण गृह्यते तथाहि गृहे देवदत्तस्याभावइति प्रत्यक्षं देवदत्तं षष्ठ्यर्थस्याभावसम्बन्धं प्रतियोगित्वलक्षणं गोचरयति सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धिद्वयविषयत्वात् प्रतियोगिना सममभावस्य सम्बन्धान्तराभावात् गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वे च प्रत्यक्षोपस्थिते स्मृतव्याप्तिवैशिष्ट्यमपि प्रत्यक्षेण सुग्रहम्। न च देवदत्तविशेष्यकं वहिःसत्वव्याप्यगृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानं नास्तीति वाच्यं पक्षवृत्तिलिङ्गपरामर्शमात्रस्यानुमितिजनकत्वात् अधिकस्य गौरवपराहतत्वात्। अथ वा अनतिप्रसक्तसहकारिवशान्मनसैव स्मृतदेवदत्तविशेष्यकस्तृतीयलिङ्गपरामर्शः यथा च न सहकारि मानान्तरं तथोपपादितमधस्तात्। ननु मयूरः पर्वतेतरे न नृत्यति नृत्यति चेतिज्ञानानन्तरं

पर्व्वते नृत्यतीति ज्ञानमस्ति न च व्यतिरेकिणस्तत्सम्भवति पर्व्वतनृत्यस्य साध्यस्याप्रतीतौ व्यतिरेकव्याप्त्यनिरूपणात् न च पर्व्वतनृत्याप्रसिद्धौ तेन विनानुपपत्तिप्रतिसन्धानमपि नेति कथमर्थापत्तिरपीति वाच्यम् अधिकरणं विनानुपपद्यमानं नृत्यं प्रसिद्धाधिकरणबाधसहकृतं प्रसिद्धेतरमधिकरणं कल्पयतीति चेन्न मयूरनृत्यं साधिकरणं नृत्यत्वादिति सामान्यतोदृष्टं प्रसिद्धाधिकरणबाधसहकृतं प्रसिद्धेतरं पर्व्वतमधिकरणमादायानृत्यज्ञानं जनयति। यद्वा पर्व्वतेतरे न नृत्यतीतिशब्देन नृत्याभावबोधानन्तरं मयूरो नृत्यतीतिशब्दाज्जायमानं ज्ञानं पर्व्वतनृत्यं गोचरयति प्रसिद्धविशेषबाधसहकृतसामान्यज्ञान जनकप्रमाणस्य प्रसिद्धेतरं पर्व्वतमधिकरणविशेषमादाय ज्ञानजनकत्वनियमात्। अतएवानित्यज्ञानबाधानन्तरं क्षित्यादौ ज्ञानजन्यत्वं सिद्धनित्यत्वमादाय सिद्ध्यतीत्याचार्य्याः। यद्वा मयूरनृत्यं पर्व्वताधिकरणकं पर्व्वतेतरानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वात् पर्व्वतत्ववदित्यन्वयव्यतिरेकी अथवा यः सम्भावितत्तदितरावृत्तिः सन् तदतिरिक्तवृत्तिर्न भवति न तद्वृत्तिर्भवतीति सामान्येन यत्तदर्थान्तर्भावेन व्याप्त्या नृत्यस्य पर्व्वतवृत्तित्वं सिद्ध्यति। एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्रापि अप्रसिद्धरात्रिभोजनसाध्यपीनत्वज्ञानं रात्रिभोजनमादाय सिद्ध्यति। अथ यथा अभोजी पीनइत्यत्रायोग्यताज्ञानं तथा पीनो दिवा न भुङ्क्तइत्यत्रापि दिवाभोज-

भस्य बाधाद्योग्यताघटकरात्रिभोजनस्याप्रतीतेः अतो योग्यताघटकोपस्थितिं विना अन्वयमलभमानमिदं वाक्यं योग्यताघटकरात्रिभोजनोपपादकं रात्रौ भुङ्क्ते इति वाक्यं कल्पयित्वा तेन सहान्वयबोधं जनयति। न चैवं लाघवाद्रात्रिभोजनमेव कल्पयितुं युक्तं शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यतइतिन्यायेन शब्दोपस्थापितमादाय शब्दस्यान्वयबोधजनकत्वात् एवञ्च श्रूयमाणशब्दस्यान्वयबोधकत्वं योग्यताघटकोपस्थापकेन शब्देन विनानुपपद्यमानं तं कल्पयित्वा यत्रान्वयबोधं जनयति तत् श्रुतार्थापत्तिः। द्वारमित्यादौ पिधेहीतिशब्दकल्पनं श्रुतार्थापत्तिरेव शब्दस्य यद्यपि श्रूयमाणोबाधितस्तथाप्यभिप्रायस्यः कल्प्यते यथा गुरुमते स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र साक्षात्साधनताबाधे परम्पराघटकस्यानुपस्थित्या परम्परासाधनताज्ञानविरहोयोग्यताज्ञानभावात् प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति योग्यताज्ञानाय परम्परासाधनताघटकमपूर्व्वं लिङादिवाच्यं कल्पयति ततः स्वर्गसाधनं यागइति ज्ञानं जायते अन्यथा अपूर्व्वमपि वाच्यं न स्यादिति। उच्यते। बाधकप्रमाणाभावोऽन्वयविरोधिरूपविरहो वा योग्यता अतो दिवा अभोजने रात्रिभोजनाप्रतीतावपि भोजनसाध्यपीनत्वाद्दिवा न भुङ्क्तेइति शब्दाद्धीरुत्पद्यते न प्रतीत्यनुपपत्तिः किन्तु प्रतीतानुपपत्त्या रात्रिभोजनं कल्प्यते अतएवापूर्व्वमपि न वाच्यमिति वक्ष्यते तस्मान्नार्थापत्तिरनुमानादतिरिच्यतइति।

तत्रानुमानं परार्थं न्यायसाध्यमिति न्यायस्तदवयवाश्च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि निरूप्यन्ते। तत्र न समस्तरूपोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकवाक्यं न्यायः अत्रैव वाक्येऽतिव्याप्तेः किन्त्वनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशब्दज्ञानजनकवाक्यं न्यायः प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यैरेकवाक्यतया स्वार्थविशिष्टज्ञानं जन्यते तेन च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिमानान्तरमुत्थाप्यते तेन च चरमपरामर्श उत्पाद्यत इति न्यायजन्यशाब्दज्ञानस्य परामर्शप्रयोजकता अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजक शाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वमवयवत्वम् अतएव वह्निव्याप्यधूमवानयमितिवाक्ये तदवयवे च न न्यायतदवयवलक्षणातिव्याप्तिः तेन परामर्शस्य, तदवयवेन परामर्शजनकस्य जननात्। यत्तु संक्षेपतः परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वेन विशेषाभावात् सोऽपि न्यायएवेति तन्न कथायामाकाङ्क्षाक्रमेणाभिधानमिति प्रथमं विशिष्टवैशिष्ट्यआकाङ्क्षा नास्तीति तदभिधाने निग्रहादिति वक्ष्यते अन्यथा चक्षुरादेरपि परामर्शजनकतया न्यायत्वापत्तिः आकाङ्क्षाविरहस्तुल्यएव। अन्ये तु पञ्चावयववाक्याद्विजातीयमेव शाब्दज्ञानमुत्पद्यतइति तद्वीजनकवाक्यत्वं न्यायत्वम् एवं प्रतिज्ञाद्यवयवादपि प्रत्येकं विजातीयं शाब्दज्ञानमिति तत्तद्धीजनकशब्दत्वमेव तत्तल्लक्षणमिति तन्न ज्ञानविशेषजनकत्वं तत्तज्ज्ञानजनकत्वं वा न्याये प्रतिज्ञादौ चानतिप्रसक्तमनुगतरूपमन्तरेण दुर्निरू-

पमिति तत्स्वीकारे तस्यैव लक्षणत्वात् अन्यथा जातिसङ्करप्रसङ्गः। तत्र प्रतिज्ञा न साध्यनिर्द्देशः साध्यपदेऽतिव्याप्तेः किन्तूद्देश्यानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयोजकवाक्यार्थज्ञानजनकत्वे सत्युद्देश्यानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकं वाक्यम् अन्यूनानतिरिक्तपदं विहाय लिङ्गाविषयकत्वं वा ज्ञानविशेषणं तेनोदाहरणादिव्युदासः निगमनञ्च न परामर्शहेतुः अबाधितासत्प्रतिपक्षत्वज्ञानजनकत्वात् हेत्वभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यत्वं वा लिङ्गाविषयकलिङ्गिविषयकज्ञानजनकन्यायावयववाक्यत्वं वा इतरावयवानां लिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वात् । प्रतिज्ञात्वं जातिः अनुगतानतिप्रसक्तताल्विकव्यवहारादिति केचित् तन्न देवदत्तप्रभवत्वादिना जातिसङ्करप्रसङ्गात् प्रतिज्ञाजन्यं विजातीयं ज्ञानं व्यवहारादिति तज्जनकं वाक्यं प्रतिज्ञेत्यपि न, तज्जनकत्वं जनकत्वज्ञानं वा नानुगतरूपमन्तरेण सम्भवतीत्युक्तस्यानुसरणीयत्वात् एतेन शब्दोऽनित्यइति लिङ्गिधीपरवाक्यजन्यज्ञानवृत्तिकृतकत्वादित्यादिवाक्यजन्यज्ञानावृत्तिजातियोगिज्ञानजनकवाक्यं प्रतिज्ञेति निरस्तम् । ननु प्रतिज्ञा न साधनाङ्गं विप्रतिपत्तेः पक्षपरिग्रहे तत्र प्रमाणाकाङ्क्षायां हेत्वभिधानस्य प्रायस्यादिति चेन्न विप्रतिपत्त्यग्रे समयबन्धानन्तरं शब्दानित्यत्वं साधयेति मध्यस्थस्य वादिनोवाकाङ्क्षायां शब्दानित्यत्वं साध्यं नच साध्यनिर्द्देशं विना हेतुवाक्यं निष्प्रतियोगिकमन्वयं

बोधयितुमीष्टे। नच वादिवाक्येऽनुपस्थितमपि योग्यतया अन्वेति अतिप्रसङ्गात्। नच विप्रतिपत्तितः साध्योपस्थितिः तस्याः प्रतिवादिविप्रतिपत्त्या प्रमाणादिव्यवस्थया चान्तरितत्वात् परविप्रतिपत्तिं समयबन्धञ्च विना स्थापनाया अभावात् विप्रतिपत्तिवाक्यस्य पक्षग्रहेण पर्यवसिततया निराकाङ्क्षत्वाच्च आवृत्तौ तु सैव प्रतिज्ञा। न चावयवान्तराद्धेत्वन्वययोग्या साध्योपस्थितिः। नाप्यवयवान्तरेणाक्षेपात् साध्यान्वये तदभिधानं तदभिधाने च साध्यान्वय इत्यन्योन्याश्रयात्। तस्मात् प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या वा नेहाक्षेपः। अन्ये तु शब्दानित्यत्वे प्रमाणं वदेति यदि मध्यस्थस्यानुयोगः तथापि प्रमाणमात्रे नाकाङ्क्षा किन्तु विशिष्टे विशिष्टन्तु विशेषणं साध्यमनभिधाय न शक्याभिधानं न च वस्तुतो यत्साध्यं तत्र प्रमाणं वदेति मध्यस्थनियोगः वादिद्वयमध्ये तदसम्भवात् तस्मात्साध्याभिधानं विना न हेतोराकाङ्क्षा नवान्वयबोधकत्वमिति प्रतिज्ञा साधनाङ्गमिति। साध्यनिर्द्देशानन्तरं कुतइत्याकाङ्क्षायां साधनताव्यञ्जकविभक्तिमल्लिङ्गवचनमेवोचितं अन्यथा नाकाङ्क्षाभिधाने निग्रहापत्ते. लोके तथैवाकाङ्क्षानिवृत्तिरिति व्युत्पत्तेरिति प्रतिज्ञानन्तरं हेतूपन्यासः हेतुत्वञ्चानुमितिकारणीभूतलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकसाध्याविषयकशाब्दधीजनकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वं हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्यायावयवत्वं वा उदाहरणप्रयो-

जकाकाङ्क्षाजनकशाब्दज्ञानजनकन्यायावयवत्वं वा साध्या-
विषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्यन्तानुमितिपरशब्दत्वं वा प्रति-
ज्ञावाक्यधीजन्यकारणाकाङ्क्षानिवर्त्तकज्ञानजनकहेतुविभ-
क्तिमद्वाक्यत्वं वा पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवदनुमितिपर-
वाक्यत्वं वा हेतुपदेन ज्ञानलक्षणात् अन्यथा लिङ्गस्या-
हेतुत्वेन हेतुविभक्त्यर्थानन्वयात् तथैवाकाङ्क्षानिवृत्तेः अनु-
मितिहेतुज्ञानकारणधूमवत्त्वादितिशब्दजन्यज्ञानवृत्तिप्रति-
ज्ञादिजन्यज्ञानावृत्तिजातियोगिज्ञानजनकवाक्यत्वं हेतुत्व-
मित्यन्ये जातिं विना केन रूपेण ज्ञानस्यानुमितिजनकत्वं
वाक्यविशेषजन्यत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकरूपापरिचये दुर्ग्र-
हादित्यपरे। अन्वयव्याप्त्यभिधायकावयवाभिधानप्रयोज-
कज्ञानजनकहेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्न्यायावयवत्वमन्वयि
हेतुत्वं एतदेव व्यतिरेकव्याप्त्यभिधायकपदप्रक्षेपाद्व्यति-
रेकि हेतुत्वम् अन्वयव्यतिरेकोदाहरणाकाङ्क्षाप्रयोजक-
तथाभूतावयवत्वमन्वयव्यतिरेकि हेतुत्वं यद्वा पक्षसपक्षसतो
विपक्षासतो हेतुवचनमन्वयव्यतिरेकि अत्यन्ताभावाप्रति-
योगिसाध्यसमानाधिकरणपक्षसपक्षसद्धेतुवचनं केवला-
न्वयि यद्वा अनुमितिकारणीभूतपरामर्शप्रयोजकशाब्द-
ज्ञानकारणसाध्याविषयकशाब्दधीजनकप्रतीतान्वयसाध्यसा-
धनवाचकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वमन्वयिहेतुत्वम् एतदेवा-
प्रतीतान्वयसाध्यसाधनेतिविशेषणाद्व्यतिरेकिहेतुलक्षणं क-
थायां धूमादित्येव प्रयोक्तव्यं नतु धूमवत्त्वादिति मतुपोव्यर्थ

त्वात् । केचित्तु सामान्यवत्त्वे सति बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वा-दित्यपार्थकं विभक्त्युपस्थापितहेतुत्वेन सामान्यवत्त्वस्य विभ-क्त्यन्तरावरुद्धस्यानन्वयादिति केचित् तन्न सतिसप्तमीबलात् सामान्यवत्त्वस्य बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वस्य च सामानाधिकर-ण्योपस्थितौ विशिष्टे हेतुत्वान्वयात् तथैव व्युत्पत्तेः नह्ययमर्थोऽस्मान्नावगम्यते ।

हेतावुक्ते कथमस्य गमकत्वमित्याकाङ्क्षाया व्याप्तिपक्ष-धर्मतयोः प्रदर्शनप्राप्तौ व्याप्तेः प्राथम्यात् तत्प्रदर्शनायोदाहरणं तत्रानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञान-जनकव्याप्यत्वाभिमतवन्निष्ठ नियतव्यापकत्वाभिमतसम्बन्ध-बोधजनकशब्दत्वमुदाहरणत्वं सामान्यलक्षणे साध्यसाधन-सम्बन्धबोधकत्व साध्यसाधनाभावसम्बन्धबोधकत्वञ्च विशेष-लक्षणद्वयम् । न्यायावयवदृष्टान्तवचनमुदाहरणमिति तु न दृष्टान्तप्रयोगस्य सामयिकत्वेनासार्व्वत्रिकत्वात् योयो-धूमवान् सोऽग्निमानित्येव व्याप्तिप्रतीतेः नापि प्रकृतानु-मितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञानविषयव्याप्त्युपना-यकं वचनं तत्, उपनयातिव्याप्तेः अत उपनयाभिधान-प्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यमुदाहरणम् एतदेवान्वयव्यति-रेकिव्याप्तिविषयत्वविशेषितं विशेषलक्षणद्वयमित्यन्ये अत्र च व्यभिचारवारणाय वीप्सामाहुः यत्र च सामानाधि-करण्यादेव व्याप्तिस्तत्र न वीप्सा केवलान्वयिन्यभेदानुमाने च वीप्सायामपि व्यभिचारतादवस्थ्यमिति तु वयं, वीप्सा च

अत्पदे, न तत्पदेऽपि विरुद्धरूपोपस्थितयोरपि तत्पदेन परामर्शाद्बुद्धिस्थवाचकत्वादिति न व्युत्पत्तिविरोधः यथा यद्यत् पापं प्रतिजहीत्यत्र, इदञ्च साध्यसाधनोभयाश्रयाविकलानुपदर्शितान्वयं विपरीतोपदर्शितान्वयानुपदर्शितव्यतिरेकविपरीतोपदर्शितव्यतिरेकभेदादाभासरूपमिति ।

उदाहरणानन्तरम्भवतु व्याप्तिस्तथापि व्याप्तं किं पक्षे वर्त्तते न वेत्याकाङ्क्षायां व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वप्रदर्शनायोपनयः, तत्रानुमितिकारणतृतीयलिङ्गपरामर्शजनकावयवत्वमुपनयत्वमिति सामान्यलक्षणं साध्यव्याप्यविशिष्टपक्षबोधकावयवत्वं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिमत्पक्षबोधकावयवत्वञ्च विशेषलक्षणद्वयम् उदाहरणान्तएव प्रयोग इति न वाच्यं तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य व्याप्तपक्षधर्मतावगाहिनोऽवयवान्तरादलाभात् तदनभ्युपगमेऽपि पक्षधर्मताया अलाभात्, न च हेतुवचनादेव तदवगमः तस्य को हेतुरित्याकाङ्क्षायां प्रवृत्तत्वेन हेतुस्वरूपोपस्थापकस्यातत्परत्वात् वादिवाक्यादेवाक्षेपइति चेन्न तदर्थस्यासिद्धत्वेनानाक्षेपकत्वात् अन्यथा प्रतिज्ञामात्रादेव सर्वाक्षेपेऽवयवान्तरविलयात् । प्रतिपाद्यानां स्वतएव तदवगमइति चेन्न तेषां व्युत्पन्नाव्युत्पन्नतया सर्वत्र तदसम्भवात् प्रतिपादकेन स्वव्यापारस्य निर्वाहयितुमुचितत्वाच्च अन्यथावयवान्तरेऽप्येवं प्रसङ्गात् ।

उपनयानन्तरं निगमनं तच्चानुमितिहेतुलिङ्गपराम-

र्थप्रयोजकशाब्दज्ञानकारणव्याप्तिपक्षताधीप्रयुक्तसाध्यधीजनकं वाक्यम्। न च व्याप्तिपक्षधर्मतायाश्चतुर्भिरेवावयवैः पर्य्याप्तेः किं तेनेति वाच्यम् अबाधितासत्प्रतिपक्षत्वयोरलाभे चतुर्णामप्यपर्य्यवसानात्। अथाभिधानाभिधेययोर्व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गप्रतिपादनादेव पर्य्यवसानेनावयवान्तराणां निराकाङ्क्षत्वं विपरीतशङ्कानिवृत्तेरपि ततएव लाभात्, अन्यथा निगमनेनापि तदवारणात् न हि तद्विशेषदर्शनमनाहत्यैव तन्निवर्त्तकम्। सिद्धानिर्द्देशतया वारयतीति चेन्न स्वरूपमात्राभिधानात् साध्यत्वानुपस्थितौ तस्मादिति हेतुविभक्त्यनन्वयप्रसङ्गाच्चेति चेन्न व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानेऽपि बाधसत्प्रतिपक्षबुद्धेः साध्यज्ञानानुत्पत्तिदर्शनात् तदभावाबोधने समीहितानिर्व्वाहात्। अथ बाधादिविरहस्य प्रयोजकत्वं न तु तद्बोधस्य, मानाभावादसिद्धेश्च इति किमर्थं बाधादिविरहो बोधनीय इति चेन्न यदवगमे सति यन्न भवति तत्तदभावज्ञानसाध्यमिति व्याप्तेः न चानन्वयः, तस्मादित्यन्वयबलादेव हेत्वनाकाङ्क्षितत्वलक्षणसिद्धत्वज्ञानात् न त्वन्वयात् पूर्व्वम्। इह केचित् यथा तस्मादिति सर्व्वनाम्ना हेतोः परामर्शः पूर्व्वोक्ताशेषरूपलाभाय तथा साध्यांशस्यापि तथा इति सर्वनाम्ना सिद्धस्य लद्रूव विरोधादिवारणाय युक्तइत्याहुः तन्न तथेति स्वरूपे, प्रकारे, सादृश्ये, वा आद्ये तथाचायमिति प्रक्रान्तात् तथेति हेतुमानित्यर्थः स्यात् तथाचानन्वयः न हि

हेतुमत्त्वादेव हेतुमत्त्वमित्यन्वितं न द्वितीयः सामान्येन पक्षस्यापि अन्वयव्याप्तौ प्रवेशात् तत्प्रकारान्वयस्तत्रैवेत्यनन्वयात् अतएव न तृतीयोऽपि अभेदानुमाने चान्वयिनि तस्मात्तथेति साद्दृश्याभावात् बहूनाञ्च प्रक्रमे विशेष्यानन्वयात् वादिवाक्ये च योग्यतान्वयेऽतिप्रसङ्गात् तस्मादित्यत्र विभक्त्यर्थानन्वयादेव नियमः तस्मादनित्य इत्यभिधाने विशिष्यसिद्धतावगम्यते पूर्व्वं साध्यतयोक्तस्य समर्थहेतुसम्बन्धेन पुनरुत्कीर्त्तनात्, अन्यथा तद्वैयर्थ्यात् । संशयप्रयोजनादयस्त्ववयवलक्षणाभावादेव नावयवाः किन्तु न्यायाङ्गतयोपयुज्यन्त इति नाधिक्यं कण्टकोद्धारस्य च न सार्व्वत्रिकत्वं समयविशेषोपयोगित्वादिति ।

अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वान्निरूप्यन्ते ।

तत्रानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वं यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं ज्ञायमानं सदनुमितिप्रतिबन्धकं यत् तत्त्वं वा हेत्वाभासत्वं दृशाविशेषे हेत्वोरेवासाधारणसत्प्रतिपक्षयोराभासत्वात् तद्बुद्धेरप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् । यद्यपि बाधसत्प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्षशाब्दज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्न लिङ्गाभासत्वं तथापि ज्ञायमानस्याभासस्यात्र लक्षणं यद्वा प्रत्यक्षादौ बाधेन न ज्ञानं प्रतिबध्यते किन्तूत्पन्नज्ञानेऽप्रामाण्यं ज्ञाप्यते अनुमितौ तूत्पत्तिरेव प्रतिबध्यते ।

ते च सव्यभिचरविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च स-व्यभिचारोऽपि त्रिविधः साधारणासाधारणानुपसंहारिभे-दात् तत्र सव्यभिचारः साध्यतदभावप्रसञ्जकइति न त्रितय-साधारणं लक्षणम् एकस्योभयं प्रत्यसाधकत्वात् अनापादक-त्वाच्च नाप्युभयपक्षवृत्तित्वं उभयव्यावृत्तं वा तत्त्वम् अननु-गमात्। अथ साध्यसंशयजनककोटिद्वयोपस्थापकपक्षधर्मता-ज्ञानविषयत्वे सति हेत्वभिमतः सः, विप्रतिपत्तिस्तु प्रत्येकं न तथा न वा पक्षवृत्तिः, साधारणमन्वयेन असाधारणं व्यतिरेकेण अनुपसंहारी पक्षएवोभयसाहचर्य्येण कोटिद्व-योपस्थापकः। केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारी अयं घट एतत्त्वादित्यसाधारणश्च सद्धेतुरेव तदज्ञानं दोषः पुरुषस्य। अतएवासाधारणप्रकरणसमयोरनित्यदोषत्वम् अन्यथा स-द्धेतौ बाधादिज्ञाने हेत्वाभासाधिक्यापत्तिः न च प्रमेय-त्वेनाभेदानुमाने शब्दोऽनित्यः शब्दाकाशान्यतरत्वादित्यत्र च साधारणेऽव्याप्तिः तयोः साध्यवदवृत्तित्वेन विरुद्धत्वा-दिति चेन्न एतदज्ञानेऽपि साधारण्यादिप्रत्येकस्य ज्ञानादु-द्भावनाच्च स्वपरानुमितिप्रतिबन्धात् उद्भावितैतन्निर्वाहार्थं साधारणादेरवश्योद्भाव्यत्वेन तस्यैव दोषत्वाच्च। एतेन पक्षवृत्तित्व सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिरनैका-न्तिकः सपक्षविपक्षवृत्तित्वमुभयव्यावृत्तत्वमनुपसंहारित्व-ज्ञानुमितिविरोधि, तत्सम्बन्धः प्रत्येकमस्ति विरुद्धोऽप्यनेन रूपेण सव्यभिचारएव उपाधेश्च न सङ्करइति वक्ष्यतइति

निरस्तम् एतदज्ञाने ज्ञानेऽपि वावश्यकप्रत्येकज्ञानस्य दोषत्वात् असाधकतानुमितौ व्यर्थविशेषणत्वाच्च अतएव साध्याव्याप्यत्वे सति साध्याभावाव्याप्यहेत्वाभासत्वं साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वं वेति परास्तं व्यर्थविशेषणत्वात् प्रथमं हेत्वाभासत्वाज्ञानाच्च गगनमनित्यं शब्दाश्रयत्वादित्यादिबाधविरुद्धसङ्कीर्णासाधारणाव्याप्तिरिति कश्चित् नापि सपक्षविपक्षगतसर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तान्यतरत्वं व्यर्थविशेषणत्वात् अनुपसंहार्य्यव्याप्तेश्च । किञ्च पक्षातिरिक्तसाध्यवतः सपक्षत्वे प्रमेयत्वेनाभेदसाधनेऽनुपसंहार्य्येऽव्याप्तिः पक्षातिरिक्तसाध्यवतोऽप्रसिद्धेः साध्यवतः सपक्षत्वे विवक्षितेऽप्रसिद्धिः वृत्तिमतोधर्म्मस्य साध्यवद्विपक्षान्यतरवृत्तित्वनियमात् । नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति पक्षातिरिक्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वम् अनुपसंहार्य्यव्याप्तेः धूमादावतिव्याप्तेश्च तस्य पक्षे साध्यवति वृत्तः नापि पक्षवृत्तित्वे विरुद्धान्यत्वे च सत्यनुमित्यौपयिकसम्बन्धशून्यत्वं व्यर्थविशेषणत्वात् एतेनानुगतं सर्व्वमेव लक्षणं प्रत्युक्तं प्रत्येकमेव दूषणत्वात् उद्भावने वादिनिवृत्तेश्च । उच्यते । उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वं तच्च साधारणत्वादिविरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिर्व्वा तेनैव रूपेण ज्ञातस्य प्रतिबन्धकत्वात् परस्य तथैवोद्भावनाच्च लक्षणानुरोधेन प्रत्येकमेव हेत्वाभास-

त्वम्। यद्वा साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वं तेनासाधारणस्य साध्यतदभावोपस्थापकतया दूषकत्वपक्षे नाव्याप्तिः नचैवमाधिक्ये विभागव्याघातः स्वरूपसतानुगतरूपेण त्रयाणामेकीकृत्य महर्षिणा विभागकरणात् नचैवं साध्याभावव्याप्यकत्वेन बाधप्रकरणसमयोस्तद्व्याप्यकतयान्येषामुपसंग्रहः कुतोन कृत इति वाच्यं स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगपर्य्यनुयोगानर्हत्वात्। तत्र साधारणत्वं न साध्याभाववद्गामित्वं सर्व्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहार्य्ये भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यसाधारणे संयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वे चातिव्याप्तेः अतएव न साध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं नापि निश्चितसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं साध्यवदन्यवृत्तित्वस्य दूषकत्वेन शेषवैयर्थ्यात् अतएवामुकेनायमनैकान्तिक इत्येवोद्भाव्यते ततएव वादिनिवृत्तेश्च न तु सपक्षगतत्वमपि। अनुपसंहार्य्योव्यावर्त्त्योऽन्यथा तस्यैतद्विशेषत्वापत्तिरिति चेत् त्यज तर्हि तमधिकं व्याप्तेऽन्तर्भावात्। नापि सपक्षविपक्षगतत्वं व्यर्थविशेषणत्वात्। विरुद्धोव्यावर्त्त्य इति चेन्न विपक्षगामित्वस्यैव दूषकत्वे तस्याप्येतदन्तर्भावात्। अथ पक्षान्यसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं साधारणत्वं तेन सर्व्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहार्य्ये नातिप्रसङ्गः न च व्यर्थविशेषणता घटोऽनित्यो घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वादित्यनुपसंहार्य्यस्य विरुद्धस्यानैकान्तिकभिन्नस्य व्यवच्छेद्यत्वादिति चेन्न दूषकताप्रयोजकरूपभेदमन्तरेण भेदस्यै-

धानुपपत्तेः । साध्यवद्वृत्तित्वे सति सर्वसाध्यवदन्यवृत्तित्व-मित्यपि न व्यर्थविशेषणत्वात् एकव्यक्तिकसाध्ये तदभावाच्च एतेन हेत्वाभासान्तरव्यवच्छेदकं लक्षणान्तरेऽपि विशेषणं व्यर्थमिति । उच्यते विपक्षवृत्तित्वं साधारणत्वं तन्मात्रस्य दूषकत्वात् विरुद्धस्यापि तत्त्वाज्ञाने विपक्षवृत्तिताज्ञानद-शायां साधारणत्वम् अन्यथा तस्य हेत्वाभासान्तरतापत्तेः उपाधेरसङ्करएव । सर्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहारी शब्दो नित्यः शब्दत्वात् भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यसाधारणश्च वस्तुगत्या साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साधारणोऽपि पक्षताद-शायाम् उद्भावयितुं न शक्यतइत्युभयोर्भेदेनोपन्यासः ।

सर्व्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तोऽसाधारणः ननु सपक्षत्वं न साध्यवन्मात्रत्वं विपक्षावृत्तेर्वृत्तिमतः साध्यवद्वृत्तित्वनियमात् नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवत्त्वं शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादे-र्व्याप्तिधीदशायामप्यसाधारणतापत्तेः न चेष्टापत्तिः बाध-प्रतिबोधौ विना व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातादनुमितिनि-यमादिति चेन्न सर्व्वनिश्चितसाध्यवद्विपक्षव्यावृत्तत्वस्य तत्त्वात् शब्दत्वानित्यत्वव्याप्तिग्रहे सति शब्दे साध्यनिश्चया न्नातिव्याप्तिः नच घटोऽयमेतत्त्वादिति सद्धेतावतिव्याप्तिः साध्यसन्देहदशायां तस्य हेत्वाभासत्वात् । यद्यपि भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यादिर्वस्तुतः साधारणः शब्दो नित्यः शब्द-त्वादितिविरुद्धः शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादिसद्धेतुरेव व्याप्य-ज्ञानस्य पुरुषदोषत्वादित्युदाहरणाभावादसाधारणो न

पृथक् तथापि पक्षतादशायां साध्यतदभावानिश्चयेन तस्य दोषत्वम् अन्यथा पक्षत्वभङ्गप्रसङ्गात्। अथ सर्व्व सपक्षव्यावृत्तिरेव दोषो न विपक्षव्यावृत्तिरपि तस्यानुगुणत्वात् प्रत्युत विपक्षव्यावृत्तत्वेन व्यतिरेकितया परसाध्यसाधकमेवोपन्यस्तं स्यात् न च संशायकतया दोषत्वं तस्योभयव्यावृत्तत्वज्ञानादिति वाच्यं व्याप्तिग्राहकं सहचारज्ञानं तदभावद्वारेण सपक्षव्यावृत्तिमात्रस्य दोषत्वात् किञ्च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्युक्ता निवृत्ते तावन्नेदमुद्भाव्यं न्यूनत्वेनैव वादिनिग्रहात् तदुद्भावने वादिनिवृत्तेश्च न च न्यूनत्वे तदुपजीव्यम् असाधारण्यव्यतिरेकेणापि तदुद्भावनात् नच व्यतिरेकिप्रयोगे तदुपन्यासः व्याप्तिपक्षतयोरप्रतिक्षेपेऽकिञ्चित्करत्वात् स्वार्थानुमाने च सर्व्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोषइत्युक्तमिति। उच्यते। शब्दत्वं साध्यवतस्तदभाववतश्च निवृत्तत्वेन ज्ञातमर्थाद्व्यतिरेकितया वा पक्षे साध्यं तदभावञ्च साधयेत् अविशेषात् अन्यथा पक्षवृत्तित्वानुपपत्तिरिति साध्यतदभावोत्थापकतया स्वार्थानुमानेऽसाधारणोदोषः सत्प्रतिपक्षे द्वौ हेतू तथा अत्र त्वेकएवेति तयोर्भेदः असाधारणेन व्यतिरेकिप्रयोगे परस्य सर्व्वसपक्षव्यावृत्तत्वमात्रमुद्भाव्यं साध्याभावोत्थापकत्वात् न विपक्षव्यावृत्तत्वमपि प्रतिकूलत्वात् व्यर्थत्वाच्च यद्वा विपक्षव्यावृत्ततया साध्यमिव सपक्षव्यावृत्ततया साध्याभावमपि साधयेदिति दृष्टान्ततया प्रतिबन्धितया च तदुद्भावनमपि

लक्षणन्तु सर्व्वसपक्षव्यावृत्तत्वं न तु विपक्षव्यावृत्तत्वमपि व्यर्थविशेषणत्वात् विरुद्धमप्यनेनोपाधिनाऽसाधारणमेव अन्यथैतदवगमे विरुद्धत्वाज्ञाने हेत्वाभासान्तरतापत्तेः। अनुपसंहार्य्यो नासत्सपक्षविपक्षः सिद्ध्यसिद्धिविरोधात् नापि केवलान्वयिधर्म्मावच्छिन्नपक्षकः केवलान्वयिसाध्यकस्य सद्धेतुत्वात् व्यतिरेकिसाध्यकस्य तु साध्यतदभाववद्गामित्वेन साधारणत्वात् अन्यथा संशयाहेतुत्वेनानैकान्तिकता न स्यात् सर्व्वं क्षणिकं सत्त्वादिति साध्याप्रसिद्ध्या व्याप्यत्वासिद्धमपार्थकं वा साध्यप्रसिद्धौ तु साधारणमेव न च पक्षान्यसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्व पक्षातिरिक्तसाध्याभाववद्वृत्तित्वं वा साधारणत्वं व्यर्थविशेषणत्वात् न च विरुद्धं विशेषणस्य व्यावृत्तमित्युक्तं नाप्यत्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वे सति केवलान्वयिधर्म्मावच्छिन्नपक्षकत्वं सर्व्वमभिधेयं मेयत्वादित्यत्र विप्रतिपत्त्या पक्षतादशायां पक्षे साध्यानिश्चयेनानुपसंहारिण्यव्यापकत्वात्। अथ पक्षातिरिक्ते व्याप्तिग्रहानुकूलाप्रतीतसहचारोऽनुपसंहार्य्यं यदि च पक्षे व्याप्तिग्रहः कथञ्चित्तदा शब्दोपदर्शितव्याप्तिकानुमानवदभेदानुमानवच्च सद्धेतुरेवेति चेन्न तत्रैव सद्धेतावतिव्याप्तेः सर्व्वस्य पक्षत्वे पक्षातिरिक्ताप्रसिद्धेः असाधारणविरुद्धयोरतिव्याप्तेश्च दूषणतायां व्यर्थविशेषणत्वाच्च न च दूषकतानैकान्तिकत्वेन न प्रत्येकमिति वाच्यम् अर्थगत्या व्यर्थविशेषणत्वात् नापि विप्रतिपत्तिविषयमात्रवृत्तित्वं केवला-

न्वयिसाध्यके अव्याप्तेः सर्वस्य पक्षत्वे मात्रार्थाभावादिति। उच्यते व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्युपसंहाराभावो यत्र स हेत्वभिमतोऽनुपसंहारी सचान्वयेन व्यतिरेकेण वा सर्वस्य पक्षत्वे दृष्टान्ताभावात् घटोऽनित्यो घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वादित्यादौ साध्यसाधनसाहचर्य्यात्ज्ञानान्तस्य विरुद्धत्वाज्ज्ञानदशायामनुपसंहारित्वेनेष्टत्वात् केवलान्वयिधर्म्मावच्छिन्नपक्षको वा सर्व्वमभिधेयं प्रमेयत्वादितिसद्धेतौ न केवलान्वयी पक्षतावच्छेदको वा निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वात् विप्रतिपत्त्या साध्यानिश्चयदशायां पक्षत्वे तदनुपसंहार्य्येव व्यतिरेकिसाध्यके साध्याभाववद्वृत्तित्वाज्ज्ञानदशायामिदं दूषणं तदवगमेऽपि साधारणसङ्कर एव एवं व्याप्यत्वासिद्धेर्ज्ञाने तदुद्भावने चायं व्यभिचारवदुपजीव्यत्वाददोषः घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वञ्च विरुद्धमेव एतेनानुपसंहारित्वप्रतिसन्धाने यदि व्याप्तिग्रहस्तदानुमितिरेव तदभावे व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति निरस्तमुपजीव्यत्वादिति।

विरुद्धो न साध्याभावव्याप्यः संयोगसाध्यके सद्धेतावतिव्याप्तेः नापि साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिव्याप्यत्वं तत्त्वम् इदं द्रव्यं गुणवत्त्वादित्यादौ संयोगादिव्याप्येऽतिव्याप्तेः किन्तु साध्यासमानाधिकरणसाध्याभावव्याप्यः साध्यवदन्योऽन्याभावव्याप्योवा साध्याभावत्वं साध्यविरोधित्वमात्रं भावाभावसाधारणं तेनाभावे साध्येऽभावाभावस्य भा-

वत्वेऽपि नाव्याप्तिः अभावाभावोऽभावप्रतियोगिनिरूप्यत्वेन भावभिन्नएव वा नच भावत्वेनोपपत्तौ किमधिकेनेति वाच्यं बाधकं विना भावप्रतीतेः प्रमात्वात् अन्यथा अत्यन्ताभावान्योऽन्याभावयोरप्रसिद्धिः। अथ साध्यहेत्वोर्विरोधे पक्षे साध्यसत्त्वे हेत्वसिद्धिः हेतुसत्त्वे साध्याभावसिद्धौ बाधः। नच प्रमाणान्तरेण साध्याभावसिद्धौ बाधो न हेतुत्वेनैवेति वाच्यं विशेषणवैयर्थ्यादिति चेन्न हेतोः पक्षे साध्याभावबाधानुपस्थापनेऽपि प्रथमोपस्थितविरोधस्यैव उपजीव्यत्वेन दोषत्वात् ननु साध्याभावसम्बन्धो व्यभिचारएव दोषो नतु तन्नियतत्वमपि गौरवात् असाधकत्वे व्यर्थत्वाच्च नच साध्यासहचरितस्य साध्याभावसहचरितस्य वा गमकत्वभ्रमरूपायामशक्तौ विशेषोऽस्ति येनाशक्तिविशेषोन्नायकतया न व्यर्थविशेषणता न चानैकान्तिकसामान्यलक्षणे विपक्षगामित्वं न विशेषणम् असाधारणाद्यव्याप्तेः साधारणन्तु सपक्षवृत्तित्वसहितमिति वाच्यं विपक्षगामित्वस्यैव साधारणत्वात् अधिकस्य व्यर्थत्वात् न च विरुद्धं व्यावर्त्यं विपक्षगामित्वेनात्रैव तदन्तर्भावात्। अथानैकान्तिके विपक्षसम्बन्धेनैव दूषकताबीजम् असाधारणाद्यव्याप्तेः न च तत्रान्यदेव बीजं हेत्वाभासाधिक्यापत्तेरिति चेदस्तु तावदेवं तथापि साधारणे विरुद्धप्रवेशो वज्रलेपएव। अन्ये तु विरुद्धलक्षणेन व्यर्थत्वं साधारणस्य व्यवच्छेद्यत्वात् नाप्यसाधकतानुमितौ एतस्यापि व्याप्यत्वात् नीलधूमादौ च

व्याप्तिरस्त्येवेति न स्वार्थानुमाने दोषः परस्य तु व्यर्थत्व-मधिकं न च विरुद्धत्वादित्यत्र शब्दाधिक्यमिति तन्न अर्थो हि लिङ्गं न च व्यभिचारावारकविशेषणावच्छेदेनापि व्याप्तिगौरवादिति वक्ष्यते नचार्थानुगत्या व्यर्थत्वेऽपि विरुद्धत्वादित्यत्र उद्भावनाशक्यत्वम् आवश्यकतद्विवेचने तदुद्भावनस्य शक्यत्वादिति हेतुद्वयोपन्यासे चाधिकं प्रथमेन द्वितीयस्य कृतकर्त्तव्यताया दुष्टिवीजत्वात् न च नीलधूमादित्यादौ विशिष्टकर्त्तव्यमन्येन कृतं धूमवत्त्वादित्यनेन कृतमिति चेन्न तथानुपन्यासात् अन्यथा नीलानन्वयापत्तिः। अपरे तु साध्यानवगतसहचारः साध्याभावसहचारी विरुद्धः अन्यथा पृथिव्यां मेयत्वेनेतरभेदानुमानं न विरुद्धं स्यात् साध्याभावाव्याप्यत्वात् न च तत्साधारणं सपक्षासत्त्वात् न च साध्यसहचाराज्ञानदशायां साधारणातिव्याप्तिः तदा तस्यापि विरुद्धत्वादिति तन्न विपक्षगामित्वमात्रं दूषकमित्युक्तत्वात् अतएवाव्यभिचरितो व्यतिरेक्यनैकान्तिकएव नापि साध्याभावसाधकत्वं तत्प्रमापकत्वं वा साध्याभावसम्बन्धबुद्धिं विना तदज्ञानात् नापि साध्यवदन्यत्वव्याप्यत्वं व्याप्यत्वविवेचने व्यर्थविशेषणत्वात् नापि स्वव्यापकाभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं साध्याभावस्य हेतुव्यापकत्वप्रतीतौ हेतुसाध्याभावसम्बन्धभानस्यावश्यकत्वात्। उच्यते। साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वं न च प्रतियोगिनोरनन्वये भासमान एव तदभावयोर्व्याप्तिग्रहः भिन्नग्राहक-

सामग्रीकत्वात् अन्यथा व्यतिरेकिविलयापत्तेः यद्वा वृत्तिमतः साध्यवदवृत्तित्वं साध्यवद्वृत्तित्वानधिकरणत्वं साध्यासमानाधिकरणधर्म्मत्वं साध्यवद्वृत्तित्वानधिकरणधर्म्मत्व वा तत्त्वं न च व्यतिरेक्यतिव्याप्तिः तत्र साध्याप्रसिद्धा तथाज्ञानविरहात् असाधारणे च सङ्कर एव अनेनापि रूपेण तस्य दोषत्वात् न च साध्यवद्वृत्तित्वे सति वृत्तिमत्त्वज्ञानात् साध्याभाववद्गामित्वज्ञानमावश्यकं तेन विना साध्यवदवृत्तित्वाज्ञानादिति वाच्यम् उपजीव्यत्वेन भिन्नत्वात् उपजीव्यत्वेऽपि साध्यवति न वर्त्तत इति ज्ञानं न स्वतोदूषकमिति चेन्न असहचारज्ञानस्य विरोधितया व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात् व्यभिचाराज्ञानविरोधित्वेन व्यभिचारज्ञानवत्। ननु विरुद्धस्य स्वार्थानुमानदोषत्वेऽपि परार्थानुमानेऽपार्थकत्वं अयोग्यताज्ञानेन निश्चितानन्वयादिति चेन्न अयोग्यताज्ञानस्य विरुद्धत्वज्ञानोपजीवकत्वेन तस्यैव दोषत्वात् बाधेऽप्येवं। सचायं विधिना साधने त्रिविधः साक्षात्साध्याभावव्याप्यत्वात् साध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वात् साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भात् तथा अधूमवानयं योग्यधूमवत्तया अनुपलभ्यमानत्वात् निरग्निकत्वात् जलाशयत्वात् नच सर्व्वत्र साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भ इति न त्रैविध्यम् एतद्ज्ञानेऽपि साध्याभावव्यापकाभावव्यापकाभावव्याप्यत्वेनापि ज्ञातस्य दोषत्वात् न च धूमवानयं तदभाववत्त्वादित्यधिकं स्वसमानाधिकरण-

त्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं हि व्यापकत्वं तच्चाभेदेऽपि धूमवा-
नयं धूमाभाववत्तयोपलभ्यमानत्वात् तद्वत्तयानुपलभ्यमान-
त्वादित्यनैकान्तिकमेव। निषेधसाधनेऽपि त्रिविधः प्रति-
योग्युपलम्भात् साध्यव्यापकाभावोपलम्भात् साध्यव्यापक-
विरुद्धोपलम्भात् यथा निरग्निकोऽयमग्नित्वात् धूमाभाव-
शून्यत्वात् धूमवत्त्वात् सर्व्वस्थायं विशेषणद्वारापि यथा कृ-
ष्णागुरुप्रभववह्निमानयं कटुकासुरभिपाण्डरधूमवत्त्वात्।
अयञ्च बाधाश्रयासिद्धस्वरूपासिद्धासाधारणसंकीर्णः क्व-
चित्। सत्प्रतिपक्षत्वं न समानबलबोधितसाध्यविपर्य्ययलि-
ङ्गत्वं परस्परप्रतिबन्धेनोभयोरबोधकत्वात् बलञ्च न सपक्ष-
सत्त्वादिव्यतिरेकिण्यभावात् नापि समानव्याप्तिपक्षधर्म्म-
तावत्त्वं विरोधेनैकत्र तद्भङ्गनियमात् नापि व्याप्तिपक्षधर्म्म-
तया ज्ञातत्वं विरोधि व्याप्तिपक्षधर्म्मताविशिष्टज्ञानयोरन्य-
तरभ्रमत्वनियमेन नित्यत्वव्याप्तश्रावणत्वादिवैशिष्ट्याप्रसि-
द्ध्यारोपयितुमशक्यत्वात्। नच साध्यव्याप्यस्य पक्षधर्म्मता
पक्षधर्म्मस्य वा साध्यव्याप्यतारोप्येति वाच्यम् एकत्र तदु-
भयाभावाविशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तद्वैशिष्ट्यस्यारोपासम्भवात्
नाप्यनिर्द्धारितविशेषेण बोधितसाध्यविपर्य्ययत्वम् उभयो-
रबोधकत्वात् विशेषस्य न व्याप्तिभङ्गाभङ्गरूपः एकत्र तद्भ-
ङ्गनियमात्। उच्यते। साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमान-
बलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्य्यलिङ्गत्वं तत्त्वं बलञ्च व्याप्तिपक्ष-
धर्म्मते विरोधिबोधकान्यगमकतौपयिकरूपसम्पत्तिमत्तया

ज्ञायमानेन प्रतिरुद्धकार्य्यत्वं वा तत्त्वं स्थापनाया व्याप्ति-पक्षधर्म्मत्वमुभयवादिसिद्धं वादिना तदभावानुपन्यासात् द्वितीयस्य तत्त्वमन्यतरासिद्धमिति प्रथमेन द्वितीयं बाधित-मिति स्वार्थानुमानएवायं दोष इत्येके तन्न एकदा निर-न्तरयोर्वोभयोर्व्याप्तिपक्षधर्म्मतया ज्ञातयोः प्रतिपक्षत्वात् युगपदुपस्थितेः कारणवशेन स्वपरसाधारणत्वात्। अथ वस्तुनोऽद्व्यात्मकत्वेन व्याप्तिपक्षधर्म्मताभङ्ग एकत्रावश्यक इति सएव दोषः। न च तयोर्विरोधभङ्गेऽप्युपपत्तेर्न व्या-प्त्यादिभङ्गनियमइति वाच्यम् अविरोधेऽप्यनुमित्यविरोधः विरोधे तु व्याप्तिभङ्गनियमादिति चेन्न प्रतिरुद्धत्वज्ञाना-नन्तरं व्याप्त्यादिभङ्गज्ञानमित्युपजीव्यत्वेन व्यभिचारवद-स्यापि दोषत्वात्। ननु साध्यतदभावयोरिव तद्व्याप्यत्वे-नावधारितयोर्विरोधादेकत्र न निश्चयः किन्तु संशयः निश्चये वान्यतरव्याप्तिसंशय इति व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेन्न उभयोरेकत्र निश्चयानन्तरमन्यतरव्याप्तिसंशय इत्युप-जीव्यत्वेनास्य भिन्नत्वात् दूषकताबीजं समबलविरोधि-सामग्रीप्रतिबन्धेन निर्णयाजनकत्वं न तु व्याप्तिपक्षधर्म्मता-विरहएव सद्धेतावपि सत्प्रतिपक्षत्वात् एकत्र व्याप्तिभङ्ग ज्ञानद्वारा वास्य दूषकत्वं चक्षुरादेश्च नानुमानेन प्रति-रोधः तदुपस्थितावपि फलदर्शनेन तस्याधिकबलत्वात्। नन्वेवं वादिवाक्यमात्रस्य प्रतिरोधकत्वेनानुमानमात्रो-च्छेदः नच विरोधिवाक्यस्य न्यूनबलत्वे लक्षणायोगः समा-

नबलत्वे प्रतिरोधएव अधिकबलत्वे नरशिरः शौचानुमान-वत्तेन बाधएवेति वाच्यम् अस्मत्प्रमाणविशेषदशायां प्रति-वादिवाक्येन सर्व्वानुमानप्रतिरोधापत्तेः अनुमानात् पूर्व्वं पश्चाद्वा अनुमानान्तरेण तस्य न्यूनाधिकबलत्वानिरूप-णात् निरूपणे वानुमानवैयर्थ्यापत्तेः। मैवम्। विरोधि-वाक्यमात्रस्य समबलत्वाभावात् उक्तं हि व्याप्तिपक्षधर्म्मते बलमिति प्रत्यक्षादेर्लिङ्गभावेनैवानुमानप्रतिरोधः कथायां तदुपन्यासानर्हत्वात्। यत्तु विरोधिव्याप्यद्वयस्यासाधा-रणत्वात् संशयजनकत्वं दूषकतावीजमिति तन्न एकैकं हि सत्प्रतिपक्षं न तु विशिष्टं एकैकञ्च न संशायकमनुमिति-प्रामाण्यग्राहकाप्रवृत्तिर्दूषकतावीजमित्यन्ये तन्न परस्पर-प्रतिबन्धेनानुमितेरेवानुत्पत्तेः। रत्नकोषकारस्तु सत्प्रति-पक्षाभ्यां प्रत्येकं स्वसाध्यानुमितिः संशयरूपा जन्यते विरु-द्धोभयज्ञानसामग्र्याः संशयजनकत्वात् संशयद्वारा अस्य दूषकत्वं नच संशयरूपा नानुमितिः बाधस्येव विरोध्युप-स्थितेरनुमितिसामग्रीविघटकत्वेनावधारणत्वात् अन्यथा बाधेऽप्यनुमित्यापत्तेरिति वाच्यम् अधिकबलतया बाधेन प्रतिबन्धात् तुल्यबलादनुमितिः स्यादेव सामग्रीसत्त्वात् साध्याभावबोधस्य च तत्र प्रतिबन्धकत्वं नतु तद्बोधकस्य चक्षुरादेः प्रत्येकं निर्णायकत्वेनावधारितात् कथं संशय इति चेन्न प्रत्येकाद्धि ज्ञानमुत्पद्यमानमर्थात् संशयो नतु प्रत्येकं संशयजनकत्वमिति मेने तन्न साध्यतदभावयोर्विरो-

येन यथैकज्ञानस्यापरधीप्रतिबन्धकत्वं तथा साध्याभाव-
व्याप्यवत्त्वस्यापि साध्यविरोधित्वात्तद्बुद्धेरपि साध्यधी-
प्रतिबन्धकत्वात् विरोधिज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रत्वात्
निबन्धे तु हेत्वाभासानां फलद्वारकं लक्षणमनैकान्तिका-
नामन्वयाद्यतिरेकाद्वा कोट्युपस्थापकतया संशयः फलं
विरुद्धस्य साध्यविपरीतज्ञानमपक्षधर्मोऽपि विरुद्धोऽन्यत्र
विपरीतज्ञानसमर्थएव बाधेऽन्यतोविपरीतज्ञानं न तु हेत्व-
भिमतादेः नित्योघटः कार्य्यत्वादिति विरुद्धे बाधसङ्करेऽप्य-
दोषः असिद्धे अनैकान्तिकादिचतुष्टयज्ञानान्यलिङ्गत्वज्ञानं
बाधे पक्षधर्महेतौ व्याप्तिबाधः प्रकरणसमे तु न व्याप्तिप-
क्षधर्मताबाधः फलं नाप्यलिङ्गत्वज्ञानं व्याप्त्यादिबुद्धिसत्त्वात्
नापि विपरीतबुद्धिः स्वसाध्यविपरीतेनानियमात् नापि
संशयः प्रत्येकं कोटिद्वयानुपनयात् किन्तु कथमत्र तत्त्व-
निर्णयइति जिज्ञासाफलं तथाच प्रकृतसाध्यहेत्वोः किं
तत्त्वमिति जिज्ञासाजनिका व्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थितिः प्रक-
रणसमः नह्यनुपस्थिते प्रतिपक्षे एकस्माज्जिज्ञासा किन्तु
निर्णयएव। अथ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा सा च ज्ञानेष्टसा-
धनताज्ञानात् संशयाद्वेति कथं तेन विना विरोधिसाधन-
ज्ञानमात्रादिति चेन्न असति प्रतिपक्षे न जिज्ञासा सति
सेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकरणसमस्यापि जिज्ञासाकारण-
त्वात् न चानैकान्तिकातिव्याप्तिः तत्र हि संशयद्वारा साध्ये
जिज्ञासा अत्र तु हेतुसमीचीनत्वइति। ननु परामर्शयो-

रेकदानुत्पादात् कथं प्रतिरोधः क्रमोत्पन्नयोरेकदासत्त्वा-
दिति चेन्न एकानन्तरमपरहेतुव्याप्ति पक्षधर्मताज्ञाना-
भ्यामग्रिमव्याप्तिविशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाले पूर्व्वपरामर्शनाशा-
त् न चोभयहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानानां परस्पराप्रतिब-
न्धात् परामर्शोत्पाद इति वाच्यं व्याप्त्यादिज्ञानचतुष्टय-
यौगपद्याभावात्। यत्तु व्याप्तिद्वयसंस्कारोद्बोधकहेतुद्वय-
ज्ञानयोः परस्परप्रतिबन्धात् नोभयव्याप्तिस्मृतिरिति दूष-
कताबीजं तन्न व्याप्तिस्मृतिं विना सत्प्रतिपक्षाभावात्
वादिभ्यां व्याप्त्युद्भावनाच्चेति। नैवम्। हेतुद्वयसमूहा-
लम्बनाद्युगपदुभयव्याप्तिस्मृतावुभयपरामर्शरूपं ज्ञानमुत्प-
द्यते अतएकदा विरुद्धकार्य्यद्वयकारणान्नैकमपि कार्य्यमु-
त्पद्यते तादृशपरामर्शस्य स्वार्थानुमाने प्रत्यक्षादितः परस्य
तु वाद्युपन्यस्तन्यायोत्थापित प्रमाणात्। अस्य केवलान्व-
यिन्यपि सम्भवः घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राभिधेयत्वं
घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिजात्यन्यत्वे सति घटमात्र-
वृत्त्यन्यधर्मत्वात् घटान्योऽन्याभाववत् पटरूपवच्च घटनिष्ठा-
त्यन्ताभावोऽभिधेयत्वप्रतियोगिकः घटवृत्तिनित्याभावत्वात्
घटनिष्ठान्योऽन्याभाववदिति विशेषादर्शनदशायां नच पक्षै-
क्यमपि तन्त्रं विरोधस्यैव दूषकत्वेऽधिकस्य व्यर्थत्वात्।

असिद्धिस्तु न व्याप्तिपक्षधर्मताविरहः प्रत्येकमननुग-
मात्। अथ प्रत्येकाभावानुगतो व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टा-
भावोऽसिद्धिः यद्यपि विशिष्टस्यान्यत्वे प्रत्येकाभावाव्याप्ति-

रूपसिद्धान्तस्य अनन्यत्वे प्रत्येकाभावएव स इत्यननुगमस्तथापि विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिको विशेष्याभावो विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभावो वा विशिष्टाभावोऽनुगत इति चेन्न विशिष्टाभावाज्ञानेऽपि व्याप्याद्यप्रत्येकाभावज्ञाने उद्भावने चानुमितिप्रतिबन्धो वादिनिवृत्तिश्चेति तत्प्रत्येकाभावाव्याप्तिः अन्यथा तेषां हेत्वाभासान्तरतापत्तेः न च विशिष्टाभावधीद्वारा प्रत्येकाभावोदोषो लक्ष्यतइति वाच्यं प्रत्येकाभावस्य स्वतएव दोषत्वसम्भवात्। वस्तुतो विशिष्टाभावो दोषएव न प्रत्येकस्य समर्थत्वे तेनैवान्यथासिद्धेर्व्यर्थविशेषणत्वाच्च प्रत्येकाभावमज्ञात्वा न विशिष्टाभावज्ञानमित्युपजीव्यत्वाद्विशिष्टाभावानुद्भावनेऽपि प्रत्येकोद्भावने वादिनिवृत्तेः अतएव व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टज्ञानविषयाभावत्वं प्रत्येकाभावानुगतमसिद्धत्वं व्यभिचारादावसिद्धत्वेऽप्युपजीव्यत्वेन प्राथम्यात्तदुद्भावने वादिनिवृत्तेश्च स स्वतएव दूषकः तत्र व्याप्यसिद्ध्यर्थमुपाधौ तूद्भाविते विप्रतिपद्यतेऽपि तस्य दुर्ग्रहत्वात् व्यभिचारेणैव तदन्वयाच्च यदि च व्यभिचारादिकमज्ञात्वाप्यसिद्धिबुद्धिः तथाप्युपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करएवेति निरस्तं व्यर्थविशेषणत्वादेव एतेन व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतराभावोऽसिद्धिरिति प्रत्युक्तम् अन्यतरत्वाज्ञानेऽपि प्रत्येकाभावस्य दोषत्वात् व्यर्थविशेषणत्वाच्च। यत्तु व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरह आश्रयासिद्ध्याद्यनुगतोऽसिद्धिः तत्प्रमितिसत्त्वे तत्रानुमित्यापत्तेरिति तदपि व्यर्थविशेषण-

त्वात् तदज्ञानेऽपि प्रत्येकज्ञानस्य दोषत्वाच्च निरस्तं वस्तु-तस्तु प्रकृतहेतुव्याप्तिपक्षधर्मतावैशिष्ट्यस्य तत्प्रमितेश्चाप्रसिद्ध्या तदभावो ज्ञातुमुद्भावयितुञ्चाशक्यएव। यत्किञ्चिद्व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टप्रमितिविरहः सद्धेतुसाधारणः स्वप्रमितिविरहो यत्किञ्चित् प्रमितिविरहो वा सद्धेतावपि सकलतत्प्रमिविरहो दुर्निरूपः व्याप्त्याद्यभावादेव तद्ग्रहे सएव दोष उपजीव्यत्वात् यदि च प्रमितिविरहः स्वरूपसन्नेव दोषः कारणाभावत्वात् तदा व्याप्त्यादिभ्रमादनुमितिर्न स्यात् न स्याच्च हेत्वाभासता ज्ञानगर्भतल्लक्षणाभावात् एतेन व्याप्तिप्रमितिपक्षधर्मताप्रमितिविरहान्यतरत्वमसिद्धिः अन्यतरत्वञ्च तदन्यान्यत्वं तेनोभयविरहेऽपि नाव्याप्तिरिति निरस्तं व्यर्थविशेषणत्वादेव। स्यादेतत् व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां निश्चयोऽसिद्धिः अतएवाव्याप्तेऽपक्षधर्म्मे च तदारोपरूपासिद्धिरित्यनुमितिः ननु व्याप्तपक्षधर्म्मादपि तदनिश्चये न चैवं हेतोरप्याभासत्वं तदाभासस्यापि हेतुत्वं स्यात् दशाविशेषदुष्टत्वात् सेयं स्वरूपसती दूषिका कारणाभावत्वात् न च व्याप्त्यादिप्रत्येकनिश्चयाभावएव दूषक आवश्यकत्वादिति वाच्यं विशिष्टनिश्चयस्य हेतुत्वे तदभावस्य कार्य्यानुत्पादकत्वादिति। नैवम्। एवं सव्यभिचारादेरप्यत्रैवान्तर्भावप्रसङ्गात् असिद्धेः स्वरूपसतएव दोषत्वे स्वज्ञानार्थं व्यभिचाराद्युद्भावनात् यदि च तस्मात् सिद्धिर्नोपपद्यतइति तस्योपजीव्यत्वं तदाश्रयासि-

द्धादिज्ञानात् सिद्धिर्नेति सएव पृथग्दोषः स्यात् असिद्धि-ज्ञातापरस्योद्भाव्येति स्वज्ञानार्थमुद्भाविता सिद्धिनिर्व्वाहार्थ-माश्रयासिद्ध्यादिज्ञानमावश्यकं कथञ्च हेतुतदाभासविवेकः सिद्धौ द्वयोरपि हेतुत्वात् असिद्धौ तदा भासत्वात् व्यभि-चारादेः सद्धेतौ सिद्धिमखण्डयतश्च हेत्वाभासत्वाभावात्। अथ सुषुप्तौ जागरेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतासत्त्वे तदनिश्चये-ऽनुमित्यनुत्पादो हेत्वाभासप्रयोज्यः सव्यभिचारादौ तथा-वधारणादित्यसिद्धित्वज्ञानादपि हेत्वाभासः न चैवं हेत्वा-भासाधिक्यं क्लृप्तान्तर्भावो वा तेन रूपेण व्याप्यसिद्ध्यादेरेव संग्रहादिति चेन्न एवं सव्यभिचारादिरप्यसिद्धिः स्यादित्यु-क्तत्वात् उपजीवनाद्भेदे आश्रयासिद्ध्यादिरपि पृथक् स्यात् सुषुप्त्यादावनुमित्यभावः कारणाभावात् कार्य्यानुत्पादो हि न प्रतिबन्धकमात्रात् किन्तु कारणाभावादपि असत्यपि प्रतिबन्धके वह्न्यभावेन दाहानुत्पत्तेः अथानुमित्यनुत्पादो हेत्वाभासप्रयुक्तएवेति चेत् तर्ह्यनुमितौ मनोयोगादिरपि न हेतुः हेत्वाभासादेरनुमित्यनुत्पादे तद्व्यतिरेकेणानुमि-त्यनुत्पादाभावात् सिद्धेरेव तद्धेतुत्वे चरमकारणमेव हेतुः स्यात् अन्ये तु गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्विव्याप्तिपक्षध-र्मताविरहतन्नियतयोरन्यतरत्वं हेत्वाभासत्वं तत्राधिकस-मानबलौ बाधप्रतिरोधौ प्रतिद्वन्द्विनौ व्याप्तिपक्षधर्मता-विरहश्चासिद्धिः तन्नियतौ च सव्यभिचारविरुद्धौ नचान-योरप्यसिद्ध्यन्तर्भावः व्याप्तिविरहनियतत्वेन ज्ञातयोः

स्वातन्त्र्येणैव दूषकत्वात् भ्रमे विशेषदर्शनस्यैवेति तन्न अत्रापि व्याप्तिपक्षधर्मताविरह एवासिद्धिः पर्यवस्यति तत्र चोक्तमेवान्यतरत्वञ्च न लक्षणं व्यर्थविशेषणत्वात् हेत्वाभासान्तरबहिष्कृतस्य व्याप्तिपक्षधर्म्मतानिश्चयविरोधिनो रूपस्य विवक्षितत्वात् तच्चाश्रयासिद्धादिकमेवेति। उच्यते आश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिः व्याप्यत्वासिद्धिः प्रत्येकमेव दोषः प्रत्येकस्य ज्ञानादुद्भावनाच्चानुमितिप्रतिबन्धात् नतु विशिष्टाभावः परामर्शविषयाभावो वा व्यर्थविशेषणत्वात् तस्य ज्ञानमुद्भावनं विनाप्यनुमितिप्रतिबन्धात् अनुभवसिद्धे हि लक्षणं नतु लक्षणानुरोधेनानुभवकल्पना परामर्शविषयाभावत्वेनानुगतेन त्रयाणामसिद्धत्वेन संग्रहो महर्षिणा कृत इति न विभागविरोधो हेत्वाभासाधिक्यं वा अतएव ये व्याप्तिविरहपक्षधर्मताविरहरूपास्तेऽसिद्धिभेदमध्यमध्यासते तदन्ये च यथायथं व्यभिचाराद्य इति सिद्धान्तप्रवादोऽपि न चैवं साक्षात्प्रतिबन्धकत्वेन बाधप्रतिरोधयोर्व्याप्तिविरहलिङ्गत्वेन सव्यभिचारविरुद्धयोरपि संग्रहे विभागव्याघातः स्वतन्त्राभिप्रायस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् अन्यथा शास्त्रे परिभाषोच्छेदापत्तेः सव्यभिचारादेरप्येवं रूपसत्त्वेऽप्युपजीव्यत्वेन पृथक्त्वम् उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात्। नन्वाश्रयाप्रसिद्धा कथमाश्रयासिद्धिरुद्भाव्या न च शशीयतया गवि शृङ्गनिषेधवत् व्योमकमलमिति वाच्यं शशशृङ्गनिषेधो न गोस्युक्तत्वा-

दिति चेत् व्योमकमलमिति निश्चितानन्वयत्वेनापार्थकम् आश्रयविशेषणासिद्धा चाश्रयासिद्धिरसङ्कीर्णा। व्याप्ति-विरहस्य व्यर्थविशेषणादौ तदुक्तमेकामसिद्धिं दुष्परिहरतो द्वितीयापत्तिरिति उपाधिस्तु न व्याप्तिविरह: वह्निव्याप-कधूमाव्यापकधर्मस्याप्रसिद्धा धूमे तद्विरहासिद्धे. किन्तु यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारि साध्यसामानाधिकरण्यमनौ-पाधिकत्वं व्याप्ति: साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मान्तरं न तद्विरह: अपि तु तन्नियमत: न चैवमुपजीव्यत्वेन उपाधि-र्हेत्वाभासान्तरम् उपजीव्यत्वेऽपि स्वतोदूषकत्वेन तदर्थं पर-मुखवीक्षकत्वात् नहि साध्याव्यापकत्वमनुमितिविरोधि किन्तु व्यभिचारोन्नयनेन स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षतया वा तदाह उपाधावव्यभिचार उपाधेरेव व्यभिचार-शङ्केति अप्रयोजकान्यथासिद्धौ सोपाधौ नासिद्धौ प्रति-कूलतर्कानुकूलतर्काभावावुपजीव्यत्वे सति स्वतोदूषकावपि न हेत्वाभासौ स्वरूपसतोरेव प्रतिबन्धकत्वादित्युक्तम् ।

बाधो न साध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगि-साध्यकत्वं वा पक्षे साध्याभावज्ञानमात्रस्य प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाज्ञानेन बाधाभावादिति वक्ष्यते अतएव साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमपि न असिद्धिसङ्कीर्णबाधाव्याप्तेश्च किन्तु साध्याभाववत्त्वप्रमाविषयपक्षकत्वं प्रमितसाध्याभाव-वत्पक्षकत्वं पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रतियोगिसाध्य-कत्वं वेति विवक्षितविवेकेन साध्याभावप्रमैव दोष: सा च

प्रमात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती हेत्वाभासत्वात् प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाभावेनादोषत्वात् अप्रमायामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धाच्च। अथ साध्याभाववति पक्षे हेतोः सत्त्वज्ञाने व्यभिचारः तदज्ञानेऽसिद्धिः संशययोग्यत्वाभावेन पक्षत्वाभावादाश्रयासिद्धिश्च न च पक्षभिन्ने व्यभिचारो दोषः व्यर्थविशेषणत्वात् सर्व्वोपसंहारप्रवृत्तव्याप्तेः साध्याभाववति साधनमित्यवगमादेव भङ्गात् न चैवं सन्दिग्धसाध्यदृष्टान्ते सन्दिग्धानैकान्तिकवत्पक्षे व्यभिचारसंशयादनुमानमात्रोच्छेद इति पक्षे साध्यसंशयोऽनुमानाङ्गमिति व्याप्तस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमित्युत्पादेन संशयनिवृत्तेः अन्यथा विशेषदर्शनस्य संशयविरोधिता भज्येत न च पक्षे साध्याभावं प्रतीत्य व्यभिचारज्ञानमित्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक् पक्षे साध्याभावप्रतीतिरेव हि साध्याभावहेत्वोः सम्बन्धोल्लेखनीत्येकवित्तिवेद्यत्वेन नोपजीव्यत्वम् अन्यथा बाधदशायां पक्षे हेतोरज्ञानादसिद्धिरेव न चोद्भावितव्यभिचारनिर्व्वाहाय बाधोद्भावनमावश्यकमित्यपजीव्यत्वं व्यभिचारोद्भावने परं कथन्ताऽनावश्यकत्वात् तत्त्वे वा तन्निर्व्वाह्यमेव दूषणं क्लृप्तत्वात् वह्निरुष्णः कृतक इत्युद्भावनाद्वह्निरुष्ण इत्युद्भावने लाघवमितिबाधः पृथगिति कश्चित् तन्न पक्षे साध्याभावप्रमा स्वार्थानुमाने यदि न दोषः तदा परं प्रत्यपि न स्यादविशेषादिति तदुद्भावनस्य दूरनिरस्तत्वात्। अथोपनीतकाञ्चनमयत्वविशिष्टवक्र्यनु-

मितेः सन्निकर्षजन्यायाः आभासत्वं हेत्वाभासाधीनं न चा-
नुमितेः पूर्वं तत्र व्यभिचारज्ञानं विशिष्टस्याप्रसिद्धा तद-
भावस्याज्ञानात् अतएव पक्षधर्मैस्तद्विरपि न अतः काञ्चन-
मयवह्न्यभावरूपाद्बाधादनुमानाभासत्वं व्यधिकरणप्रका-
रावच्छिन्नप्रतियोगिकस्याभाव इति चेन्न वस्तुतो व्यभि-
चारस्यापि तत्र सत्त्वात् ज्ञानञ्च तस्य बाधस्यैवानुमित्यन-
न्तरमेव किञ्च वह्नौ काञ्चनमयत्वस्यानुमितावेव भाने
काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितिर्न स्यात् विशिष्टस्य पूर्वम-
ज्ञानाद्वह्नौ काञ्चनमयत्वांशेऽनुमितेराभासत्व वह्नौ लिङ्ग-
स्यासिद्धेः व्यभिचाराच्च न चानुमितेर्विषयाभावाधीनमप्र-
मात्वं किन्तु हेत्वाभासाधीनं यस्य हि ज्ञानमनुमितिप्रति-
बन्धकं स हेत्वाभासः न च साध्याभावो ज्ञातः प्रतिबन्धक
इति न स हेत्वाभासः। वस्तुतस्तु उपनीतस्यानुमितौ
भाने भानाभावः प्रत्यभिज्ञादौ च प्रतीतिबलेनैव तत्कल्प-
नम् अन्यथा पूर्वोपस्थितसकलपदार्थभाने यथार्थानुमि-
त्युच्छेदः। अपि चैवं परार्थानुमानेष्वुपनीतभाने बाधि-
तोऽर्थं उपनीतोऽयं मम भात इत्युद्भावनादेव विजयेत
वादी उद्देश्यानुमितेरप्रतिबन्धान्न तत्र बाधो दोष इति
चेत् तुल्यं स्वार्थानुमानेऽपि अतएव यत्र सामान्यतो दृष्टा-
नुमानमेवेतरबाधसहायं विशेषाशुमापकं तत्र बाधकाना-
माभासत्वे तत्प्रयुक्तं सामान्यतो दृष्टस्याप्याभासत्वमिति बाध-
स्यासाङ्कर्यात्। न च यदि विशेषविप्रतिपत्तौ सामान्यस्य

प्रतिज्ञा तदा अर्थान्तरं सामान्यविप्रतिपत्तौ तु नेतरत्र बाधकापेक्षेति वाच्यं स्वार्थानुमानएवैवं बाधासङ्करस्योक्तत्वादित्यपास्तम् अनुमित्यप्रतिबन्धेन तत्र बाधस्यादोषत्वात् ननु पक्षे साध्याभावग्रहवत्साध्याभावव्याप्यग्रहोऽपि दूषकोविरोधित्वाविशेषात् तथाच साध्याभावसम्बन्धो व्यभिचारः साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यं बाधः साध्याभावव्याप्यञ्च वह्नित्वादिकमेवेति चेत् न पक्षे हि साध्याभावे ज्ञायमाने ज्ञाते वा यदि साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यबुद्धिस्तदा व्यभिचारएव । अथ पक्षे साध्याभावबुद्धिं विनैव सा तर्हि हेतुसाध्याभावव्याप्ययोरगृह्यमाणविशेषयोः सत्प्रतिपक्षत्वम् । अथ तुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षोऽधिकबलेन बाध इति चेन्न गमकतौपयिकरूपसाकल्यं हि बलं तच्च द्वयोर्ज्ञातमिति कथं न सत्प्रतिपक्षत्वं गमकताबहिर्भूतञ्च न बलम् । अथ साध्याभावव्याप्यबुद्धेरनन्यथासिद्धत्वं बलं तदा ततः साधनवति पक्षे साध्याभावानुमितावनैकान्तिकत्वमेव पक्षे साध्याभावग्रहवदिति यदुक्तं तदप्यसिद्धं तस्य दोषत्वानभ्युपगमात् अन्यथा हेत्वाभासान्तरतापत्तिः । अथ हेतुतः साध्यसिद्धिसम्भावनायां व्यभिचारासिद्धिः बाधेन हेतोरसाधकत्वे सिद्धे व्यभिचारसिद्धिरित्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक् अन्यथा हेतोरसाधकत्वे सिद्धेः साध्यसिद्धिसम्भावनाविरहाद्व्यभिचारबुद्धिः तस्याञ्च सत्यां हेतोरसाधकत्वधीरित्यन्योऽन्याश्रय इति चेन्न साध्यसिद्ध्युन्मुखहेतु-

ज्ञानस्य प्रमितसाध्याभावसहचरितहेतुविषयत्वेन व्यभिचारज्ञानतया दूषकत्वात् तथापि व्यभिचारे साध्याभावप्रमा तन्त्रं तां विना तदभावादिति सैव दोष इति चेत् सत्यं किन्तु साध्याभावप्रमाव्यभिचारज्ञानत्वेन दूषिका क्लृप्तत्वात् न स्वतन्त्रा अतएव पक्षे साध्याभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धत्वं नतु साध्याभावसमानाधिकरणसाधनज्ञानत्वेनेति प्रत्युक्तं तस्य लघुत्वेऽप्यक्लृप्तत्वात्। अप्रत्यक्षादौ प्रमामात्रं प्रति स्वातन्त्र्येण बाधो दोषत्वेन क्लृप्त इत्यनुमितावपि स एव दोष इति चेन्न अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनात्। उच्यते। पक्षे साध्याभावनिश्चयः साध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयात् ज्ञानमात्रादर्थनिश्चये प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यं भ्रमत्वेन ज्ञातादर्थनिश्चयप्रसङ्गश्च तथा चोपजीव्यत्वेनाधिकबलत्वेनवा पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चये सव्यभिचारो नान्यथा उभयथापि साध्याभावनिश्चयाधीनव्यभिचारज्ञानात् पूर्व्वं ज्ञातं साध्याभावज्ञानप्रमात्वमेव दोष उपजीव्यत्वात्। यदि च पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयो नानुमितिविरोधी तदा व्याप्तिपक्षधर्मतया हेतुज्ञानं विशेषदर्शनत्वेन पक्षे साध्याभावज्ञानं परिभूय साध्यं साधयेदेव पर्व्वते धूमइव वह्निं न च साध्याभाव बुद्धिरेवाऽदृश्यमाणविशेषा सत्प्रतिपक्षवत् प्रतिबन्धकेति वाच्यं रजते न इदं रजतमिति ज्ञानेऽपि विशेषदर्शनेन रजतत्वस्य शङ्खे पीतत्वज्ञाने शुक्लत्वस्य चानुमानात् वादिवाक्येन पक्षे साध्या

भावज्ञानादनुमानोच्छेदप्रसङ्गाच्च। अथ पक्षे साध्याभाव-प्रमैव साध्याभावहेतुविषया व्यभिचारज्ञानत्वेन दोषो न तु तस्याः प्रमात्वज्ञानमपीति चेत् तर्हि प्रमायाः अ-प्रमात्वज्ञाने भ्रान्तानुमितिर्न स्यात् न स्याच्च पक्षे साध्या-भावज्ञानप्रमात्वभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धः। ननूपजीव्यत्वे-ऽप्यत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञानं न स्वतोदूषकं क्लृप्तत्वात् पक्षे साध्याभावनिश्चयं कुर्व्वत् व्यभिचारज्ञानद्वारेति चेन्न अत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञानान्नियमतः साध्यज्ञानानुदयात् तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् शब्दादौ तथा दर्शनात् साध्याभावप्रमा-विषयवृत्तित्वस्य हेतुवृत्तित्वादसाधकत्वेन साध्याभावप्रमाया हेत्वाभासत्वं साधारण्येऽपि ज्ञायमानं सत् यदनुमितिं प्रति-बध्नाति तस्यैव हेत्वाभासत्वं न च साध्याभावप्रमा नेति नि-श्चयदशायां पक्षे साध्याभावहेतुज्ञानाद्व्यभिचार इति वाच्यं प्रमात्वज्ञानस्य साध्याभावनिश्चयहेतुत्वेन तद्दशायां तद-भावात्। पक्षधर्म्मताबलेन प्रसिद्धं बाधान्न सिध्यतीति बाधः पृथक्। प्रसिद्धाभाववति पक्षे व्यभिचारान्न तत्सिद्धिरिति चेत् तर्ह्यसत्प्रसिद्धाभाववति सपक्षे व्यभिचारात् तमपि न साधयेत् तदज्ञानात्तत्साधनेऽनुमितिरप्रमा स्यात्। अथ पक्षवृत्तेरन्यएव धूमादिः सपक्षे तर्हि गोत्वपृथिवीत्व द्रव्य-त्वादेरप्रसिद्धसास्नानुमानं न स्यात् सास्नादिप्रत्येकव्यभि-चारात् यदि च साध्यत्वावच्छेदकसास्नात्वादिसामान्याव-च्छिन्नप्रतियोगिकाभाववति न गोत्वादिकमिति न व्यभि-

चारः तर्हि धूमेऽप्येवं व्यभिचाराभावात् साध्यतावच्छेदकेन प्रकारेणाप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्यं धूमगोत्वादिकं साधयेत् यदि बाधोदोषइति वयम्। साध्याभाववन्मात्रसहचारेण व्यभिचारः साध्यप्रागभावध्वंसवद्वृत्तित्वेन व्यभिचारितया पृथिवीत्वादिना गन्धादेः द्रव्यत्वादिना गुणस्यानुमानभङ्गप्रसङ्गात् किन्तु साध्यात्यन्ताभाववद्गामित्वम् एवञ्च स प्रागभावप्रध्वंसावच्छिन्नतदाश्रये तत्प्रतियोगिसाधने पक्षे व्यभिचारोनेति बाधोदूषणम् अथावच्छेद्ये सिद्धसाधनम् अवच्छेदके हेत्वसिद्धिः विशिष्टञ्च नान्यदिति चेत् तर्हि प्रागभावप्रध्वंसप्रतियोगिनोरैकवृत्तित्वेनैकसमयतापि स्यात्। अथ यत्समयावच्छेदेन तत्र प्रागभावः प्रध्वंसोवा न तत्समयावच्छेदेन प्रतियोगीति चेत् तर्हि तदवच्छेदेन प्रतियोगिसाधने न सिद्धसाधनं किन्तु बाधएव अन्यथाभावात्यन्ताभावयोरप्यव्याप्यवृत्तित्वभङ्गः एकवृत्तित्वात् अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिहापि तत्र देशभेदोऽवच्छेदकोऽत्र तु समयभेदइति। असिद्धेरपि बाध एवोपजीव्यः न चैवमुपजीव्यत्वाद्बाधवत् सिद्धसाधनमपि पृथक् उपजीव्यत्वेऽपि स्वतोऽदूषकत्वात् नहि साध्यज्ञानं तद्बुद्धिविरोधि धारावाहिकज्ञानोदयात् नाप्यनुमितिविरोधि अनुमित्सया प्रत्यक्षसिद्धेऽप्यनुमानदर्शनात् तदुक्तं प्रत्यक्षदृष्टमप्यनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका इति श्रवणानन्तरं मननदर्शनाच्च तस्मात् सिद्धिमात्रार्थिनः सिद्धौ न तदिच्छा सिद्धिविशेषार्थिनः

स्तीति तस्यानुमितिरेव एवञ्च सिषाधयिषितपक्षविघट-
नद्वारा सिद्धसाधनं दूषणं न स्वतः नन्वभावधीरपि न
भावधीप्रतिबन्धिका नेदं रजतमिति भ्रमानन्तरं रजतनि-
श्चयात् न चाभावप्रमा तथा अपीतः शङ्ख इति प्रमापयतएव
पीतोऽयमिति भ्रमदर्शनादिति चेन्न विरोधिज्ञानं हि
प्रतिबन्धकं प्रत्यक्षभ्रमस्य च प्रत्यक्षप्रमा विरोधिनी सा
शङ्खादौ नास्त्येव अनुमितौ त्वभावप्रमामात्रमेव विरोधीति
कथमभावप्रमायां भावानुमितिरिति। स चायं दशविधः
धर्म्मिग्राहकमानबाधितं घटोव्यापकः सत्त्वादिति प्रत्यक्षेण
परमाणवः सावयवा मूर्त्तत्वादित्यनुमानेन मेरुः पाषाण-
मयः पर्व्वतत्वादिति सुवर्णमयत्वबोधकागमेन साध्यप्रति-
योगिग्राहकबाधितं वह्निरनुष्णः कृतकत्वादिति प्रत्यक्षेण
शब्दोऽश्रावणो गुणत्वादित्यनुमानेन गवयत्वं गवयपदाप्र-
वृत्तिनिमित्तं जातित्वादित्युपमानेन साध्यग्राहकबाधितं
नरशिरः कपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यत्रागमेन हेतुग्राह-
कबाधितं जलानिलावुष्णौ पृथिवीतो विपरीतस्पर्शत्वात्
तेजोवदिति प्रत्यक्षेण मनोविभुज्ञानसमवायाधारत्वादित्य-
नुमानेन राजसूयं ब्राह्मणकर्त्तव्यं स्वर्गसाधनत्वादग्निष्टोम-
वदिति राजसूयकर्त्तव्यताबोधकागमेनेति। अथ हेत्वाभा-
सानाम् साधकतासाधकत्वेन सद्धेतुमत्त्वं जात्यादीनां
स्वासाधकतासाधारण्येन परासाधकतासाधकतया स्वव्या-
घातकत्वादसद्धेतुमत्त्वम् अथ विरुद्धत्वादिज्ञानादेव स्वानु-

मितेरिव परानुमितेः प्रतिबन्धे किमसाधकतानुमानेन यद्वचसि वाद्युक्तदूषणावगमः स निगृहीत इति समयबन्धेन कथाप्रवृत्तौ दूषणमात्रमुद्भाव्यमन्यथार्थान्तरत्वादिति चेन्न इयं ह्युद्देश्यं परानुमितिप्रतिबन्धः स्थापनाया असाधकतासाधनत्वञ्च तत्राद्यं दूषणमात्रज्ञानादेव द्वितीयन्तु अलिङ्गत्वज्ञापनात् प्रतिबन्धकत्ववदनेनापि रूपेण दूषकत्वसम्भव इत्यभिप्रायेण वा साधकतासाधनं नन्वेवं पञ्चावयवापेक्षा स्यात् अन्यथा न्यूनतापत्तिरिति चेन्न दूषणस्यासाधकताव्याप्यत्वमङ्गीकृत्य कथेति पक्षधर्मतायाएवोद्भाव्यत्वात् अन्यथा अधिकतापत्तेः नन्वेवं कृतकत्वेनानित्यत्वानुमाने व्याप्तिर्नाभिधेया उभयसिद्धत्वादिति चेन्न कथादशासमयविषयतया दूषणेष्वसाधकताव्याप्त्युपस्थितेरावश्यकत्वात् अन्यथा कथकत्वविरोधात् नन्वेवं कृतकत्वे तद्व्याप्तिमनङ्गीकृत्यापि कथासम्भवात् यस्तु कथारम्भेऽसाधकत्वव्याप्तिं नाङ्गीकरोति तं प्रति तद्दूषणत्वं प्रसाध्य पञ्चावयवप्रयोगः कर्त्तव्य एव यत्तु दूषणे पक्षधर्म्मतामात्रमुद्भाव्यं तत्र यत्र वादिनोस्तथा समयोऽन्यत्र तु पञ्चावयवप्रयोग एवेति तन्न कथासम्प्रदायविरोधात्। अथासाधकत्वं न पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वं तेनापि तत्त्वेनाज्ञानदशायां पक्षे साध्यभ्रमजननात् कदाचिदजनकत्वं सङ्केतावपि नन्वेतत्काले साध्यविशिष्टपक्षधर्म्मिज्ञानाजनकत्वं तत् न हि दूषणत्वज्ञानदशायां पक्षे भ्रमरूपाप्यनुमितिः साध्यविशिष्टपक्षज्ञानञ्च हेतुत्वेन

ज्ञानदशायां प्रसिद्धमिति चेन्न सद्धेतावसत्प्रतिपक्षदशाया-मपि पूर्वकाले साध्यविशिष्टपक्षज्ञानाजनकत्वमस्तीत्यसाध-कताप्रसङ्गात्। अथ पक्षे साध्यभ्रमजनकत्वं तत् बाध-विरुद्धयोरपि तत्त्वाज्ञानदशायां भ्रमजनकत्वादिति चेन्न सद्धेतौ सत्प्रतिपक्षेऽसाधारणे च तत्त्वेन ज्ञानदशायां साध्यभ्रमजनकत्वात् अज्ञाने साध्यप्रमाजनकत्वात् नापि व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरराहित्यं सत्प्रतिपक्षासाधारणसद्धे-तोरभावात् दशाविशेषे तस्य तद्दोषत्वात् साध्यप्रसिद्धौ प्रकृतसाध्यव्याप्यप्रसिद्धेश्च नाप्यनैकान्तिकाद्यन्यतमत्व यत्कि-ञ्चिदनैकान्तिकत्वस्यातिव्याप्तेः प्रकृतसाध्यानैकान्तिकत्वस्या-प्रसिद्धत्वेन केवलान्वयिसाधनेऽप्रसिद्धेः सङ्गतः सिद्धसा-धनात् साध्याविशेषश्च। यत्तु एतत्कालीनएतत्पक्षीयत्वा-वच्छिन्नप्रतियोगिकैतत्साध्यप्रमाकरणत्वाभावः तत्तत्काले तत्तत्पक्षविषयसाध्यत्वाभिमतानित्यत्वादिभ्रमजनकत्वाभावो वाऽसाधकत्वं न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः एतत्कालीनैतत्पक्षी यत्वतत्तत्कालतत्तत्पक्षविषयत्वयोर्व्यधिकरणयोरेव प्रतियो-गितावच्छेदकत्वादिति तन्न तद्धेतोः सत्प्रतिपक्षाज्ञानद-शायामपि तादृशप्रमायामकरणभावेनासाध्यतापत्तेः। नापि तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य प्रमात्वं तत् विरुद्धादौ परा-मर्शाभावात् सद्धेतौ सत्प्रतिपक्षेऽसाधारणे च तत्प्रमात्वाच्च नाप्यनुमितिहेतुभूताभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वं सद्धेता-वपि कदाचित् व्यभिचारित्वसत्प्रतिपक्षत्वज्ञानस्यानुमिति

प्रतिबन्धकत्वात् । अथानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयत्वम-
साधकत्वं सद्धेतौ व्यभिचारादिभ्रमः प्रतिबन्धकः अनुमिति
प्रतिबन्धकत्वञ्च व्यभिचारादिप्रमायास्तृतीयलिङ्गपरामर्श-
विघटनद्वारा तुल्यबलतया विषयतया चेति चेन्न सत्प्रति-
पक्षयोर्विरुद्धयोर्व्वास्तवतुल्यबलत्वाभावेन तद्भ्रमस्य प्रति-
बन्धकत्वात् न च तुल्यबलतया ज्ञायमानेन बोधितसाध्य-
विपर्य्ययकत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं तच्च प्रमैवेति वाच्यं तुल्य-
बलताज्ञानमेव प्रतिबन्धकं न तु ज्ञायमानत्वज्ञानं गौरवा-
दसिद्धेः । न च सत्प्रतिपक्षेऽन्यतराङ्गवैकल्यप्रमैव प्रति-
बन्धिकेति वाच्यं अन्यतरत्वं तदतद्वृत्ति न च तदतद्वृत्तिसा-
मानाधिकरण्येन ज्ञायमानस्य दोषत्वं धर्म्ममात्रस्य व्यभि-
चारज्ञानादनुमित्युच्छेदापत्तेः अन्यतराङ्गवैकल्यज्ञानोप-
जीव्यस्य तुल्यबलत्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वाच्च अन्यथा
व्याप्यत्वासिद्ध्यन्तर्भावापत्तेः । अथानैकान्तिकादिज्ञानस्य
तत्तदनुमितिप्रतिबन्धकत्वमसाधकत्वं तथाहीदमनैकान्ति-
कादिज्ञानमेतत्कालीनैतत्साध्यवत्तयैव तत्पुरुषस्यैव तत्पक्ष-
कानुमितिप्रतिबन्धकम् एतदनैकान्तिकज्ञानत्वात् एतदन्य-
तज्ज्ञानवदिति चेन्न एतत्साध्यवत्तयैतत्पक्षकत्वानुमितेः
कदाचिल्लिङ्गभ्रमात् प्रसिद्धावप्येतत्कालीन एतत्पुरुषस्य
तादृशानुमित्यप्रसिद्धेः नापि समीचीनसाध्यविशिष्टपक्ष-
प्रत्ययाजनकत्वं बाधविरुद्धासिद्धेषु साध्यानधिकरणपक्षे
सत्यसाध्यप्रतीत्यप्रसिद्धेः वह्निमति बाष्पे धूमभ्रमात् वह्न्य-

नुमितेः सत्यत्वाच्च न चान्यएव वह्निस्तत्र भासते मानाभावात् तद्वह्नेः प्रत्यभिज्ञानात् एकव्यक्तिके तदसम्भवाच्च न च सानुमितिलिङ्गविषयत्वेन भ्रमः अनुमितौ लिङ्गभाने मानाभावात् किञ्च भावाभावोभयमपि प्रमेयमिति सत्यनुमितौ भावत्वाभावत्ववति प्रमेयत्वभाने एकत्र तयोरभावादसत्यानुमितिः स्यात् न चान्यतरत्वं सिद्धं तद्व्याप्तिमविदुषोऽप्यनुमितेर्व्यर्थविशेषणत्वाच्च। अथ साध्याव्याप्यत्वमेव तत्र तन्त्रं तत्र च बाधो नास्तीति चेत् तर्हि कूटलिङ्गादनुमितौ वह्निव्याप्यवत्त्वमेव तन्त्रं वह्निव्याप्यञ्च किञ्चित्तत्रास्त्येव। अथ कूटलिङ्गे वह्निव्याप्याभेदः प्रतीयते तथा वह्नौ कूटलिङ्गव्यापकाभेदोऽपि अन्यथा कूटस्यैव वह्निव्याप्यत्वाप्रतीतेः एवञ्च कूटलिङ्गव्यापको वह्नित्वेन भासत इति वह्न्यनुमितिरसत्येति चेन्न वह्निव्याप्यालोके धूमारोपात् यत्रानुमितिस्तत्रासिद्धिभेदेऽसत्यत्वाभावापत्तेः आलोकव्यापके धूमव्यापकाभेदात्। अथ लिङ्गमनुमितिविषयो नियमतः पक्षधर्म्मताज्ञानविषयत्वात् व्याप्तिज्ञानविषयत्वात् नियमेनानुमितिहेतुविशेषणधीविषयत्वाच्च पर्वतवत्साध्यवच्च किञ्चैकविशेषणवत्त्वेन ज्ञाते विशेषणान्तरधीसामग्री तत्रैव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति धूमविशिष्टएव वह्निवैशिष्ट्यानुमितिरिति। नन्वनुमितौ व्यापकत्वभानेऽनुमित्यविच्छेदः न च फलीभूतज्ञानन्यूनविषयस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वं गौरवात् विषयान्तरसञ्चारात् नानुमितिरित्यपि

न परामर्शस्य चरमकारणत्वात् प्रत्यक्षादिसामग्रीतो बल-
वत्त्वाच्चेति चेन्न सिद्धसाधनेन विच्छेदात् यद्यप्येवं लिङ्ग-
ज्ञाने प्रमात्वेऽपि साध्यप्रमात्वात् कथं तदसाधकं तथाप्यु-
क्तमसाधकत्वमस्त्येवेति चेत् अस्तु तावदेवं तथापि दैवा-
त्तत्र धूमसत्त्वे कथं तदंशेऽप्यसत्यता अतएव आर्द्रेन्धन-
प्रभवो वह्निर्धूमव्यापको नान्यः नच वह्नित्वेन व्यापक-
त्वादन्योऽपि तथा तेन विनापि धूमसत्त्वात् एवं वाष्पे धूम-
भ्रमात् धूमव्यापको वह्निर्भासते सच तत्र नास्त्येवेति न
सानुमितिः सत्येति निरस्तं दैवाद्धूमसत्त्वे सत्यत्वात्।
उच्यते। स्वज्ञानदशायां पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वमसा-
धकत्वं तथाहि विरुद्धत्वादिज्ञानदशावर्त्तीदं पक्षे साध्यप्रत्य-
याजनकं विरुद्धादित्वात् पक्षविशेषणमहिम्ना तत्तद्दशायां
पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वं सिद्ध्यति बाधितेऽपि लिङ्गत्वभ्र-
मात् पक्षे साध्यप्रत्ययजनकत्वमिति न प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या
साध्याप्रसिद्धिः यद्वा अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूप-
वत्त्वमसाधकत्वं तथाहीदानीमिदमनुमितिप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकरूपवदनैकान्तिकादित्वात् ज्ञानवत् अनुमितिप्रति-
बन्धकतावच्छेदकञ्च रूपं ज्ञाने विषयतयानैकान्तिकादित्वमेव
न च साध्यविशेषः उपाधिविशेषस्यानुमेयत्वात् तोयत्वेन
पिपासोपशमनसमर्थतावच्छेदकरूपपरत्वानुमानवत्। अन्ये
त्वनैकान्तिकबाधितविरुद्धेष्वव्याप्यत्वं व्याप्यत्वासिद्धेऽनैका-
न्तिकत्वं स्वरूपासिद्धसत्प्रतिपक्षासाधारणेषु दशाविशेषेऽनु-

मितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वमसाधकत्वं न चैवमनैकान्तिको ऽसाधक इति सह प्रयोगानुपपत्तिः तत्राव्याप्यत्वस्यासाधकशब्दार्थत्वात् असाधकताननुगमे ऽपि च हेत्वाभासत्वमननुगतमेव यस्य ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तस्य हेत्वाभसत्वादिति ।

श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते

तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डो बाधान्तः ।
